

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. О. Скворець

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти магістра
спеціальності «Соціологія»
освітньо-професійної програми «Соціологія»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № 10 від 27.04.2023 р.

Запоріжжя
2023

УДК: 316.7(075.8)

Скворець В.О. Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра спеціальності «Соціологія» освітньо-професійної програми «Соціологія». Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 104 с.

У навчальному посібнику в систематизованому вигляді подано програмний матеріал дисципліни «Соціокультурний розвиток людства», який розкриває теоретико-методологічні аспекти аналізу соціокультурного розвитку людства, особливості розвитку християнського соціокультурного світу, соціокультурні особливості традиційних цивілізацій Сходу, роль України в цивілізаційній системі людства. Запропоновано питання для самоконтролю і тестові завдання. Для формування необхідних соціологу навичок осмислення соціокультурної специфіки різних соціальних систем, суспільних утворень студентам запропоновано практичні завдання. Основний текст доповнює термінологічний словник.

Посібник розрахований на здобувачів ступеня вищої освіти магістра спеціальності «Соціологія» освітньо-професійної програми «Соціологія».

Рецензенти

В.В. Кривошеїн, доктор політичних наук, професор, в.о. декана факультету суспільних наук і міжнародних відносин, професор кафедри соціології, соціальної роботи, публічного управління та адміністрування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

М.А. Лепський, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, академік Української академії наук

Відповідальний за випуск

І.О. Кудінов, кандидат філософських наук, доцент. доцент кафедри соціології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	П
омилка! Закладку не визначено.	
Тема 1. Вступ до курсу «Соціокультурний розвиток людства».....	6
Тема 2. Цивілізаційний підхід у дослідженні суспільства.....	12
Тема 3. Соціокультурні теорії суспільного розвитку.....	17
Тема 4. Історичний процес і соціокультурний розвиток.....	21
Тема 5. Християнський світ і Новоевропейська цивілізація.....	27
Тема 6. Східнохристиянська цивілізаційна система.....	32
Тема 7. Латиноамериканська цивілізація.....	37
Тема 8. Індійська цивілізація.....	42
Тема 9. Китайська цивілізація.....	49
Тема 10. Ісламська цивілізація.....	54
Тема 11. Україна в цивілізаційній системі людства.....	59
Тема 12. Соціокультурна природа українського народу.....	64
Тема 13. Соціокультурні зміни в українському суспільстві у XX столітті.....	69
Тема 14. Соціокультурна трансформація пострадянського українського суспільства.....	76
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	85
СХЕМИ І ТАБЛИЦІ ДО КУРСУ.....	93
ДОДАТКИ.....	96
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	98
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	102

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Соціокультурний розвиток людства» є новою, а її викладання ще не набуло належного поширення. Автором цієї дисципліни є видатний український вчений Ю.В. Павленко, який опублікував монографію «Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства» (1996 р.). Автор теорії соціокультурного розвитку людства визначив, що предметом дослідження цієї дисципліни є соціокультурний розвиток людства в його цивілізаційних і етнонаціональних формах. Розвиток цієї науки актуалізувався пошуком місця України в цивілізаційній системі людства, прагненням зайняти гідне місце у світовій економічній системі. Пошук шляхів українського народу до досягнення свого гідного майбутнього спонукав до подвижництва багатьох вітчизняних вчених. Серед них найвагоміші наукові здобутки в дослідженні цивілізаційного розвитку людства мають науковці Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, колеги Ю.В. Павленка, Ю.М. Пахомов, С.Б. Кримський, О.Г. Білорус та інші, які підготували низку фундаментальних праць із проблем цивілізаційного розвитку, глобалізації та глобальної безпеки.

Навчальний посібник допоможе студентам ознайомитися зі здобутками українських та зарубіжних дослідників цивілізаційного розвитку соціальних систем, засвоїти основні поняття, концепції, підходи та методи дослідження соціокультурного розвитку людства, набуті вмінь та навичок досліджувати соціокультурні явища і процеси. Вивчення соціокультурного розвитку людства є важливим етапом розвитку соціологічного мислення студента та формування його соціологічної культури.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Соціокультурний розвиток людства» є оволодіння теоретико-методологічними аспектами дослідження соціокультурного розвитку, засвоєння особливостей розвитку Християнського соціокультурного світу, традиційних цивілізацій Сходу і соціокультурного розвитку України.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Соціокультурний розвиток людства» є:

- 1) засвоєння цивілізаційного підходу в дослідженні суспільства, соціокультурних теорій суспільного розвитку, ролі історичного процесу і соціокультурного розвитку людства;
- 2) осмислення специфіки Християнського світу та його трансформації у Новоевропейську цивілізацію, Східнохристиянської цивілізаційної системи, формування Латиноамериканської цивілізації;
- 3) ознайомлення з функціонуванням Індійської, Китайської та Ісламської цивілізації;
- 4) усвідомлення місця України в цивілізаційній системі людства, соціокультурної природи українського народу, соціокультурних змін в українському суспільстві у XX ст. та соціокультурної трансформації пострадянського українського суспільства.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- цивілізаційний підхід у дослідженні суспільства;
- соціокультурні теорії суспільного розвитку;
- історичний процес як критерій соціокультурного розвитку людства;
- Християнський світ і Новоевропейську цивілізацію;
- Східнохристиянську цивілізаційну систему;
- формування Латиноамериканської цивілізації;
- специфіку Індійської, Китайської та Ісламської цивілізації;
- місце України в цивілізаційній системі людства;
- соціокультурну природу українського народу;
- соціокультурні зміни в українському суспільстві у XX столітті;
- соціокультурну трансформацію пострадянського українського суспільства.

вміти:

- визначати етапи соціокультурної еволюції людства;
- аналізувати суперечності соціокультурного розвитку на різних історичних етапах;
- визначати специфіку соціокультурного розвитку регіональних цивілізацій;
- визначати характер взаємозв'язку структурних елементів цивілізацій;
- визначати специфіку соціокультурного розвитку України;
- проводити цивілізаційний порівняльно-історичний аналіз українського суспільства;
- розробляти рекомендації до стратегії розвитку України у світовому цивілізаційному просторі.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні досягти таких **результатів навчання (компетентностей):**

- Вміння аналізувати соціальні явища і процеси, використовуючи емпіричні дані та сучасні концепції і теорії соціології.
- Вміння здійснювати діагностику та інтерпретацію соціальних проблем українського суспільства та світової спільноти, причини їхнього виникнення та наслідки.
- Вміння розробляти та оцінювати соціальні проекти і програми.
- Вміння зіставити методологію та результати різних соціологічних досліджень.
- Вміння визначати суперечності та прогалини у наявному знанні.

Тема 1. Вступ до курсу «Соціокультурний розвиток людства»

План

1. Зміст поняття «соціокультурний розвиток людства».
2. Соціокультура в цивілізаційному процесі.
3. Роль курсу «Соціокультурний розвиток людства» в професійній підготовці соціолога.

Ключові поняття: цивілізаційний підхід, формаційний підхід, культура, соціокультурний розвиток людства, народ, світогляд, соціокультура, ідентифікація, самоідентифікація, релігія.

1. Зміст поняття «соціокультурний розвиток людства»

У світовій суспільствознавчій науці склалися два основні підходи до вивчення суспільства та його історії. **Формаційний підхід** виходить з того, що економіка є базисом, основою розвитку будь-якого суспільства, визначальним чинником формування суспільних відносин, соціальної структури, політичної системи і всього духовного життя країни. **Цивілізаційний підхід** виходить з того, що культура є визначальним чинником розвитку будь-якого суспільства.

Культура як визначальна засада життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне. З одного боку, вона виступає як феномен соціального організму та його еволюції, з іншого, як наукова категорія, що досліджує та визначає сутність, структуру та специфіку функціонування цього організму. Як результат багатогранності культури, в сучасних гуманітарних галузях (культурології, філософії, історії, соціології тощо) існує безліч визначень культури, проте загальним для них є те, що під культурою, на противагу «натурі» (природі), є те, що створила людина.

Культура – це всі матеріальні та духовні цінності, створені людством. В осмисленні культури виділяють такі напрями: філософський, антропологічний і соціологічний. В них розуміння сутності культури змінювалася залежно від змісту, що вкладався в цей феномен. Але як би не різнилися підходи до визначення поняття «культура», всі вони збігаються в тому, що це характеристика способу життєдіяльності людини, а не тварин. *Культура – основне поняття для позначення особливої форми організації життя людей.*

Цивілізація – (лат – civilis – цивільний, державний) філософський, історичний та культурологічний термін, який має декілька значень: загальнофілософське значення – соціальна форма руху матерії, що забезпечує її стабільність і здатність до саморозвитку шляхом саморегуляції обміну з природою (людська цивілізація в масштабах Всесвіту), історико-філософське значення – єдність історичного процесу і сукупності матеріально-технічних і духовних досягнень людства в ході цього процесу (людська цивілізація в історії Землі), стадія всесвітнього історичного процесу, пов'язана з досягненням певного рівня соціальності (стадія саморегуляції при відносній незалежності від природи, диференційованості суспільної свідомості), локалізоване в часі та просторі суспільство. Хоча прихильники «цивілізаційного підходу» зазвичай не визначають ключове для них поняття цивілізації, але якщо придивитися до контексту, в якому воно ними вживається, неважко помітити: під цивілізацією

позначається той чи інший соціально-історичний організм з притаманною йому культурою, або регіональна система соціоісторичних організмів, що має спільну культуру.

Поняття «цивілізація» було відоме за античних часів як протиставлення античного суспільства варварському оточенню. В добу Просвітництва XVIII ст., як правило, поняття «цивілізація» використовували для позначення суспільства, заснованого на розумі, справедливості, освіті. За твердженням французького історика **Л. Февра**, до наукового обігу термін «цивілізація» вперше ввів філософ **П.-А. Гольбах** (1766). Відтоді він набув поширення і визнання.

В XIX ст. поняття «цивілізація» використовується для *характеристики певної стадії соціокультурного розвитку людства*, а саме для позначення «дикунства – варварства» та «цивілізації». **Л. Морган** і **Ф. Енгельс** назвали цивілізацією історичний етап, що прийшов на зміну первісному суспільству.

Деякі дослідники розглядають категорії «культура» і «цивілізація» як тотожні за змістом в ряду «культура» – «цивілізація» – «суспільство», а іноді ще й «людство». Такий підхід може створювати певні когнітологічні проблеми. Категорія «цивілізація» може вживатися як більш загальна для порівняльної характеристики стану суспільства в минулому для означення певної стадії (епохи, ери) його розвитку. Крім того, в межах однієї цивілізації можна розглядати протиставлення таких явищ, як *культура* і *антикультура* (*субкультура*).

Український вчений **Ю.В. Павленко** заснував нову наукову дисципліну – *соціокультурний розвиток людства*. **Предмет дослідження курсу** – *соціокультурний розвиток людства в його цивілізаційних і етнонаціональних формах*. Дослідження цих форм здійснюється на базі поєднання філософії історії та культурології з даними таких наук як всесвітня та національна історія, культура, археологія, соціологія, релігієзнавство, певні елементи економіки та синергетики як науки про самоорганізацію.

Система гуманітарної освіти передбачає набуття цілісних знань про соціокультурний розвиток людства – як *макроцивілізації*, що складається з низки *регіональних цивілізацій* і *мікроцивілізацій*. Без загального бачення генетики культури суспільства неможливо системно усвідомити окремі феномени культури. Кожне соціальне явище з наукового погляду має певну генетику та закономірності спадковості чи мінливості свого об'єкта (предмета). Все це набуває відображення в онтології – множині емпіричного матеріалу, на основі якого формуються теорія, наука.

Вивчення історії будь-якого соціального явища потребує виявлення його розвитку та інваріантних характеристик як окремих цивілізаційних систем (окремої країни, народу, нації, етносу), так і загальнолюдської цивілізації (макроцивілізації) в цілому.

Отже, соціокультурний підхід до аналізу соціальних явищ і процесів забезпечує науковий характер осмислення суспільства.

2. Соціокультура в цивілізаційному процесі

В методології цивілізаційного підходу до дослідження суспільства та інших соціальних феноменів є чимало проблем. **В. Гончаревський** зазначає, що велику кількість визначень цивілізації та її класифікацій обумовлюють умоглядність поняття цивілізації та його залежність від дослідницької установки історика. На відміну від цього, поняття народу має цілком незаперечну очевидність.

Традиційним є положення про те, що *народ творить свою культуру та свій власний неповторний світогляд*. Проте існує обернена взаємозалежність – також і *світогляд впливає на творення цього народу*. Причому розрізнити ці два процеси чи встановити їх першість один відносно одного видається неможливим. ***Що виникає раніше – народ, який є носієм світогляду, чи світогляд, який виступає основою виникнення цього народу?***

Таку тісну і нерозривну взаємозалежність народу і світогляду можна передати за допомогою одного цілісного поняття – ***соціокультура***, яке органічно пов'язане з соціокультурним розвитком конкретного суспільства. ***Соціокультура*** (буквально – суспільство-культура) – *це спосіб існування народу у формі цілісності народ-світогляд*. Воно означає, що кожен народ формується на основі певного світогляду, будучи водночас безпосереднім творцем і носієм цього світогляду. Використання поняття соціокультури передбачає неможливість як встановлення першості виникнення народу або світогляду, так і взагалі методологічно адекватного їх розмежування в рамках єдиної соціокультурної реальності.

Таким чином, поняття соціокультури відображає ту ситуацію, коли народ не може існувати без власного світогляду, в той час як світогляд не може існувати без народу, який є його носієм. Звідси будь-які ***якісні зміни світогляду або якісного чи кількісного складу народу зумовлюють собою зміну всієї цілісності соціокультури***.

Структурними елементами соціокультури, як цілісності народу і світогляду, виступають *релігія, мова та історична пам'ять*. Ці елементи повністю забезпечують потребу народу як у власній ***самоідентифікації***, так і визначенні подальших шляхів розвитку.

Взаємопов'язаність історичного досвіду України, Росії та Білорусі, а також спільність православ'я як провідного елемента їхніх соціокультур спонукає до певних узагальнень та сходження на більш вищий, ніж соціокультура, рівень абстракції. Цим *загальним рівнем виступає поняття цивілізації*. Такий шлях від одиничного (соціокультура) до загального (цивілізація), який ґрунтується на очевидності буття народу, дозволяє уникнути апріорності у визначенні поняття цивілізації.

Цивілізація «складається» із подібних соціокультур, поряд з цим виступаючи їх «спільним знаменником». Це означає, що соціокультури пов'язані між собою в контексті цивілізації через спільне світобачення, яким виступає єдина для всіх них релігійна основа, в той час іншими своїми елементами (мова, історична пам'ять) вони різняться між собою. Виділення релігії, в якості основи взаємозв'язку схожих соціокультур, дозволяє віднести її

до сутнісної основи цивілізації. Звідси цивілізація, являючи собою спільну для складових її соціокультур перспективу світобачення, виступає первинним фундаментом їхнього буття. Пов'язано це з тим, що *в структурі соціокультури саме релігія, як світобачення, виступає основою для подальшого формування цілісного світосприйняття (мови) та історичної рефлексії (історичної пам'яті).*

Врахування поняття соціокультури у взаємозв'язку із поняттям цивілізації дає змогу орієнтувати цивілізаційний підхід на *висвітлення актуальних питань соціокультурної ідентичності України не з позицій її орієнтації на Європу чи Росію, а з точки зору саме України як окремого цивілізаційного центру.*

3. Роль курсу «Соціокультурний розвиток людства» в професійній підготовці соціолога

Місце і роль курсу «*Соціокультурний розвиток людства*» в підготовці магістрів зі спеціальності «соціологія» *визначається можливостями осмислення соціальних явищ і процесів, що витікають із зв'язків цього курсу з іншими науками.* Підготовка соціологів, здатних використовувати широкий інструментарій підходів та методів соціологічного аналізу соціальних явищ і процесів, спрямована на розвиток соціологічного мислення. В ході вивчення курсу студенти та аспіранти закріплюють свої знання про *теоретичні моделі соціальних явищ і процесів*, що представлені у творах суспільствознавців. В процесі ознайомлення зі змістом курсу «Соціокультурний розвиток людства» вони не лише сприймають певні знання, але й виявляють наявність відмінних і *суперечливих підходів до розуміння одних і тих явищ та процесів.* Виконання певних завдань, зокрема тих, які передбачають порівняльні дослідження, створює умови для розвитку *діалектичного мислення.* Отже, цей курс забезпечує одну із складових методологічної підготовки соціологів, а саме – *розвиток соціологічного мислення.*

Вивчення курсу сприяє усвідомленню студентами та аспірантами практичного характеру соціологічних знань, засвоєнню основних напрямів та завдань у діяльності соціолога та професійної специфіки діяльності соціолога. Вони мають засвоїти аксіому про те, що *без соціологічного знання є неможливим ефективно соціальне управління на всіх рівнях соціальної взаємодії:* починаючи від управління самим собою, своїм життєвим шляхом, своєю долею, до управління такими об'єктами як команда, група, колектив, і далі – до управління громадою, населеним пунктом, регіоном, об'єктами міжрегіонального рівня, а потім – об'єктами державного, національного рівня, а комусь з них можливо доведеться стати причетним до управління на міжнародному чи глобальному рівні.

На всіх цих рівнях можливості залучення особи до соціального управління визначатимуться її здатністю до професійного соціологічного мислення у вирішенні різних завдань суб'єктів управлінської діяльності. Складовими соціального управління, незалежно від рівня, на якому воно здійснюється, є такі напрямки діяльності соціолога як *соціальна діагностика, соціальне прогнозування, соціальне проектування, соціальне програмування, соціальне*

планування та соціальна аналітика. Саме ці складові є тим орієнтиром, що дозволяють у процесі вивчення курсу «Соціокультурний розвиток людства», показати зв'язок соціальної теорії та соціальної практики.

Вітчизняний дослідник проблем цивілізаційного розвитку людства **Ю. Павленко** зазначає, що «розгляд основних концепцій соціокультурного розвитку людства підводить до висновку про те, що адекватне осмислення останнього сьогодні вже неможливе на базі самої лише стадійної парадигми. На одному щаблі еволюції, як правило, існує два чи більше типів соціокультурних систем із притаманними їм специфічними тенденціями й напрямками подальшого руху».

Реалізація соціокультурного підходу в осмисленні життя народів пов'язана не лише з діалектичним способом мислення, але й з такими новими напрямками сучасної науки як синергетика, альтернативістика, глобалістика, когнітологія та інші.

«*Синергетично*» мислячий дослідник оцінює певне соціальне явище не шляхом прямолінійного порівняння попереднього та наступного станів динамічних систем, а порівнюючи реальний хід і наступні події з вірогідним ходом подій при альтернативному ключовому рішенні.

Альтернативістика – міждисциплінарний напрям прогнозування перспектив переходу до альтернативної цивілізації (суспільства, культури), відмінної від існуючої, що знаменує вихід суспільства з катастрофічного стану.

Глобалістика – це новий напрямок філософсько-соціологічних досліджень проблем, які мають позитивний чи негативний планетарний (світовий, глобальний) зміст.

Когнітологія – це наука про пізнання та соціальну рефлексію на рівні індивідуального та соціального інтелекту. Вона зародилася на межі соціальної психології, теорії інформації про ентропію (невизначеність) та критичну масу інформації як чинник щодо подолання невизначеності.

Важливим методологічним аспектом вивчення сучасних соціальних змін та формування світової культури є **нормативістський підхід**. Основним чинником його об'єктивного відображення є культура права, що набуває логічного завершення в нормах публічного права на рівні законодавства. У культурологічному аспекті право завжди було і є відображенням культури суспільних відносин, у тому числі відносин щодо інформації.

Таким чином, **соціокультурний розвиток людства** є напрямом розвитку соціального і гуманітарного знання, що ґрунтується на цивілізаційному підході до вивчення суспільства і має високий науковий потенціал осмислення тих соціальних змін, що відбуваються в сучасному світі, зокрема в українському суспільстві.

? Питання для самоконтролю:

1. У чому відмінність основних підходів до вивчення історії суспільства, що склалися в науці?
2. Чим визначається зміст і смисл поняття «культура»?
3. Що позначає поняття «цивілізація»?

4. Що позначає поняття «соціокультура»?
5. Обґрунтуйте структурні елементи соціокультури.
6. Як співвідносяться субкультура і цивілізація?
7. В чому полягає сутність соціокультурного підходу до вивчення людства?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Поняття «цивілізація» ввів до наукового обігу

- а) Л. Февр;
- б) П.-А. Гольбах;
- в) Л. Морган;
- г) Ф. Енгельс.

2. Автором наукової дисципліни «Соціокультурний розвиток людства» є:

- а) О.Г. Білорус;
- б) С.Б. Кримський;
- в) Ю.В. Павленко;
- г) Ю.М. Пахомов.

3. Спосіб існування народу у формі цілісності народ-світогляд позначається поняттям:

- а) культура;
- б) цивілізація;
- в) соціокультура;
- г) релігія.

4. Структурними елементами соціокультури є:

- а) економіка і культура;
- б) культура і релігія;
- в) релігія і мораль;
- г) релігія, мова та історична пам'ять.

5. Глобалістика – це:

- а) напрямок філософсько-соціологічних досліджень проблем, які мають позитивний чи негативний планетарний (світовий) зміст;
- б) наука про пізнання та соціальну рефлексію на рівні індивідуального та соціального інтелекту;
- в) міждисциплінарний напрям прогнозування перспектив переходу до альтернативної цивілізації (суспільства, культури), відмінної від існуючої, що знаменує вихід суспільства з катастрофічного стану;
- г) наука про самоорганізацію систем;

☞ Практичні завдання

1. Поміркуйте, які функції соціології в практичній діяльності соціолога здатен забезпечити курс «Соціокультурний розвиток людства».
2. Які можливості осмислення сучасного українського суспільства з'являються в соціолога, який використовує знання з курсу «Соціокультурний розвиток людства»?

Тема 2. Цивілізаційний підхід у дослідженні суспільства

План

1. Сутність цивілізаційного підходу в дослідженні суспільства.
2. Соціоісторичні організми в концепції Ю. Семенова.
3. Відмінності цивілізаційного і формаційного підходу.

Ключові поняття: історичний процес, цивілізація, соціальний організм, соціоісторичний організм, цивілізаційний підхід, формаційний підхід.

1. Сутність цивілізаційного підходу в дослідженні суспільства

Цивілізаційний підхід – це один із основних філософських підходів до осмислення феномена суспільства, визначення засад його життєдіяльності та основ функціонування, дослідження його історичного буття, соціокультурної специфіки, що є підґрунтям формування системи управління та проектування майбутнього.

В сучасній соціальній філософії цивілізаційний підхід сформувався як альтернативна формаційному підходу *модель пояснення всесвітньої історії*. Український вчений з проблем цивілізаційного розвитку **І. Бойченко** зазначає, що цивілізаційний підхід в дослідженні історичного буття посідає одне з чільних місць у сучасній філософії історії. З його позицій *історичний процес постає не як лінійна послідовність, а як розмаїття цивілізацій*. Кожна **цивілізація** також розглядається як *нелінійне утворення монадного характеру*, тобто таке, що в ньому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес в цілому. На різних історичних етапах зміст терміну «цивілізація» зазнавав чималих змін і відповідних тлумачень. У мислителів, які запровадили цей термін, та протягом наступного, досить тривалого часу, поняття «**цивілізація**» вживалося для характеристики не стану суспільства, а *певного соціального процесу*. З першої пол. XIX ст. і до XX ст. воно застосовується переважно для позначення *певного стану суспільства*. Як перше, «процесуальне», так і друге, «системне» тлумачення поняття «цивілізація» здійснювалося з *позицій класичного, лінійно-прогресистського, моністичного підходу*, який до середини XIX ст. в царині філософії історії визначальним. З другої пол. XIX ст. цивілізація стає наріжним поняттям ряду **концепцій некласичної філософії історії**, в яких історичний процес розглядається вже як поліцентричний, нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. В роботах **М. Данилевського** і **О. Шпенглера** цивілізація тлумачиться як завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (за Данилевським, це – *культурно-історичні типи*, за Шпенглером – *культури*); у **А. Тойнбі** це – *основна складова одиниця історичного процесу*. За цивілізаційного підходу історичний прогрес розглядається не як висхідний рух, поступальний характер якого визначається опозиціями «вище – нижче», «гірше – краще», а насамперед – як поступ, в якому кожна цивілізація в ході самовизначення і самореалізації збагачує своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності (**І. Бойченко**).

2. Соціоісторичні організми в концепції Ю. Семенова

Найважливішим результатом осмислення феномена цивілізації є уявлення про цей феномен як великий соціальний організм, який проходить певні стадії свого життя. Як стверджує **Ю. Семенов**, прихильники «цивілізаційного підходу» зазвичай ніяк не визначають ключове для них поняття цивілізації. А якщо придивитися до того, в якому контексті воно ними вживається, неважко помітити, що під цивілізацією розуміється або – що рідше – той чи інший *соціально-історичний організм* з усією притаманною йому культурою («єгипетська цивілізація», «китайська цивілізація»), або – що набагато частіше – та чи інша *регіональна система соціоісторичних організмів*, що має, на думку людей, які її виділили, спільну культуру («шумерська цивілізація», «еллінська цивілізація», «антична цивілізація», «західна цивілізація» тощо). Цивілізація, за **А. Тойнбі**, вичерпує свій життєвий цикл, проходячи такими *етапами*: *виникнення, висхідний розвиток, надлом, деградація, дезінтеграція*.

Соціальний організм – це одне з понять соціальної філософії, що сформувалося як теоретико-методологічний засіб осмислення соціальних явищ і процесів, пов'язаних із виникненням і функціонуванням конкретних суспільств і соціальних систем. **Ю. Семенов** навів *два підходи до розуміння суспільства*, що склалися в процесі розвитку суспільно-історичної думки: 1) як до простої сукупності людей, у якій єдиними реальними об'єктами соціального дослідження є люди, а ніяких інших не існує (таку точку зору позначають як *соціологічний номіналізм*) і як до цілісного утворення (*організму*), яке має своє власне життя, що не зводиться до існування людей, які його складають, тобто суб'єкта, який розвивається за власними, тільки йому притаманними законами (подібну точку зору нерідко називають *соціологічним реалізмом*). Названі підходи представлені двома напрямками: *колективістською* (**А. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Гегель, К. Маркс, неомарксист, структуралісти**) та *індивідуалістською традицією* (**А. Сміт, Д. Юм, К. Поппер, Ф. Хайєк**) інтерпретації соціальних явищ і процесів.

Прагнення знайти дійсно об'єктивну основу життя суспільства з давніх часів спонукало мислителів, які дотримувалися соціологічного реалізму, до пошуків аналогій між суспільством і живим організмом, а іноді й до прагнення уподібнити суспільство до біологічного організму. Мислитель **Г. Спенсер** використовуючи термін «соціальний організм», уподібнював суспільство живому тілу з метою обґрунтувати ідею, що суспільство не є проста сукупність людей, а дещо ціле, що не зводиться до суми утворюючих його індивідів. З 70-х рр. XIX ст. з'явилася *органічна школа соціології* (представлена роботами таких соціологів як **П. Лілієнфельд, Р. Вормс, А. Фульє, А. Шеффле, В. Хвостов**). Представники цієї школи не змогли розкрити характер зв'язків, що лежать в основі суспільства, вони не зрозуміли, що ці відносини не були ні духовними, ні біологічними. Відповідь дав *марксизм*, представники якого виявили *об'єктивний, матеріальний характер економічних відносин*.

Незабаром після приходу до влади більшовиків на території колишньої Російської імперії використання поняття «соціальний організм» було припинено. І хоча в теорії на нього було накладено табу, в практичній політиці

здійснювалися процеси, що формували на території колишньої імперії новий соціальний організм. Видатний мислитель **О. Зінов'єв** констатував, що радянська влада формувала цілісність соціального організму СРСР. Пізніше **Ю. Семенов** виступив з обґрунтуванням необхідності введення поняття окремого конкретного суспільства в якості однієї з основних категорій історичної науки і запропонував для позначення цього поняття термін «соціальний організм» (1966 р.).

Зусилля **Ю. Семенова** призвели до обґрунтування ним поняття «**соціально-історичний (соціоісторичний) організм**» (або скорочено «**соціор**») для позначення окремого конкретного суспільства, яке являє собою відносно самостійну одиницю історичного розвитку, що локалізована в просторі та часі, займає певну територію і виступає *основним суб'єктом історичного процесу*. Його складають люди, які підпорядковані одній публічній владі. Були виділені такі **типи соціорів**: первинні суб'єкти історичного процесу – це *соціоісторичні організми*, вторинні – їхні *системи*, третинний – *людське суспільство в цілому*, тобто всі, що існували раніше, та існуючі соціально-історичні організми разом узяті.

3. Відмінності цивілізаційного і формаційного підходу

Порівнюючи формаційний і цивілізаційний підхід до вивчення історії, **М. Осипов** зробив уточнення, що в основі першого полягає **формація**, системоутворюючим фактором якої є *спосіб виробництва* як діалектична єдність продуктивних сил та виробничих відносин, в основі другого – *спосіб життя* (існування), під яким розуміється сукупність найрізноманітніших умов і факторів, що визначають **зміст конкретної цивілізації**. За деякою аналогією з категорією «спосіб виробництва» поняття «спосіб життя» фіксує та відображає єдність, цілісність, з одного боку, життєвих сил певного народу як суб'єкта цивілізації, а з другого – системи соціальних технологій за всіма спектрами буття соціуму, а не лише у сфері виробництва матеріальних благ.

Ці відмінності цивілізаційного і формаційного підходу зумовлюють якісно різні **підходи до організації управління суспільством**. Якщо за формаційного підходу фундаментом (базисом) життя суспільства визнається економічна система, на основі якої формується соціальна структура, політична система і духовне життя суспільства, то за цивілізаційного підходу визначальним фактором життя суспільства є духовна сфера. Поняття «цивілізація» визначається через конституюючу роль виключно духовних цінностей, точніше ціннісно-сміслових аспектів життя певного соціуму. При цьому вони беруться нібито вже в закінченому, готовому вигляді й детермінуючими всі інші сторони соціального життя. Виходячи з такого розуміння значення цивілізації, основою життя суспільства визнається його культура. Отже, за **формаційного підходу соціальне управління базується на уявленнях про визначальну роль економіки в житті суспільства, а за цивілізаційного підходу управління суспільством формується на підґрунті духовного життя і здійснюється засобами культурного впливу**.

У формаційному та цивілізаційному підході по різному постає роль такого соціального інституту як держава. Згідно першого підходу, держава постає як

організація політичної влади, що регулює відносини між різними соціальними групами щодо виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ, що забезпечує існування певного соціального порядку. За цивілізаційного підходу держава має розглядатися як організація політичної влади, яка соціокультурними засобами забезпечує цілісність соціального організму певної країни.

Український дослідник **І. Бойченко** зазначає: «постнекласичне цивілізаційне розуміння історичного прогресу має не протистояти іншим підходам у спільному просторі постнекласичного філософсько-історичного мислення, наприклад, формаційному, а доповнювати їх».

? Питання для самоконтролю:

1. Які варіанти тлумачення змісту поняття «цивілізація»?
2. Що означає поняття «соціальний організм»?
3. Що означає поняття «соціоісторичний організм»?
4. Хто був засновником органічної школи соціології?
5. Поясніть зміст поняття «соціологічний номіналізм».
6. Поясніть зміст поняття «соціологічний реалізм».
7. Яка вплив має цивілізаційний і формаційний підхід на життєдіяльність суспільства?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Формаційний підхід ґрунтується на тому, що:

- а) культура є визначальним чинником розвитку будь-якого суспільства;
- б) основою життя будь-якого суспільства є його соціокультурний розвиток;
- в) економіка є базисом, основою розвитку будь-якого суспільства, визначальним чинником формування суспільних відносин, соціальної структури, політичної системи і всього духовного життя країни;
- г) політика є визначальним чинником життя будь-якого суспільства.

2. Цивілізаційний підхід ґрунтується на тому, що:

- а) культура є визначальним чинником розвитку будь-якого суспільства;
- б) основою управління суспільством є його правова система;
- в) економіка є базисом, основою розвитку будь-якого суспільства, визначальним чинником формування суспільних відносин, соціальної структури, політичної системи і всього духовного життя країни;
- г) політика є визначальним чинником життя будь-якого суспільства.

3. Соціологічний номіналізм – це:

- а) міждисциплінарний напрям прогнозування перспектив переходу до альтернативної цивілізації (суспільства, культури), відмінної від існуючої, що знаменує вихід суспільства з катастрофічного стану;
- б) це наука про пізнання та соціальну рефлексію на рівні індивідуального та соціального інтелекту;
- в) підхід до розуміння суспільства як до простої сукупності людей, у якій єдиними реальними об'єктами соціального дослідження є люди;

г) підхід до розуміння суспільства як до цілісного утворення (організму), яке має своє власне життя, що не зводиться до існування людей, які його складають.

4. Соціологічний реалізм – це:

- а) міждисциплінарний напрям прогнозування перспектив переходу до альтернативної цивілізації (суспільства, культури), відмінної від існуючої, що знаменує вихід суспільства з катастрофічного стану;
- б) це наука про пізнання та соціальну рефлексію на рівні індивідуального та соціального інтелекту;
- в) підхід до розуміння суспільства як до простої сукупності людей, у якій єдиними реальними об'єктами соціального дослідження є люди;
- г) підхід до розуміння суспільства як до цілісного утворення (організму), яке має своє власне життя, що не зводиться до існування людей, які його складають.

5. Вкажіть найбільш повне визначення змісту ознак цивілізації є:

- а) наявність держави і права;
- б) наявність міст, писемності та держави;
- в) наявність організації політичної влади, цілісної економічної системи та системи права;
- г) наявність міської культури.

6. Синергетика – це:

- а) напрямок філософсько-соціологічних досліджень проблем, які мають позитивний чи негативний планетарний (світовий, глобальний) зміст;
- б) наука про пізнання та соціальну рефлексію на рівні індивідуального та соціального інтелекту;
- в) міждисциплінарний напрям прогнозування перспектив переходу до альтернативної цивілізації (суспільства, культури), відмінної від існуючої, що знаменує вихід суспільства з катастрофічного стану;
- г) наука про самоорганізацію систем;

✪ Практичні завдання

1. Складіть порівняльну таблицю «Формаційний та цивілізаційний підхід як основа соціального управління»:

Критерії	Формаційний підхід	Цивілізаційний підхід
Методологічна відмінність підходу		
Ключові поняття, що використовуються теоретиками в дослідженні суспільства		
Сильні сторони підходу		
Слабкі сторони підходу		
Практичний досвід використання підходу в соціальному управлінні		

Тема 3. Соціокультурні теорії суспільного розвитку

План

1. Парадигми дослідження соціокультурного розвитку.
2. Циклічність соціокультурного розвитку.
3. Сучасні теорії суспільного розвитку.

Ключові поняття: історичний процес, лінійність, полілінійність, стадійність, циклічність в історії, соціокультурний світ, світ-система, світ-економіка.

1. Парадигми дослідження соціокультурного розвитку

Визначитися щодо використання в наукових працях понять «*цивілізація*» і «*культура*» неможливо без аналізу методологічних підходів світової наукової традиції до теоретичного осмислення соціокультурного розвитку людства. Вони пов'язані з парадигмами *стадійності* (або лінійно-стадійним підходом), *полілінійності* (проблемою «Схід – Захід») і *цивілізаційної унікальності* (або теорією локальних цивілізацій).

Стадійні аспекти соціокультурного розвитку людства розроблялися з середини XVIII ст., в працях **А.Р. Тюрго**, **А. Фергюсона**, **П.А. Гольбаха**, **М.Ж. Кондорсе**, **А. Сен-Сімона** та **Г. Гегеля**, **О. Конта**, **Г. Спенсера**, **К. Маркса** і **Ф. Енгельса**, а також у роботах *класиків еволюціонізму* – **Л. Моргана**, **Е. Тайлора**. Традиції розуміння нової історії йдуть від **О. Конта** (*концепція індустріального суспільства*) та **К. Маркса** (*п'ятичленна формаційна схема і трактування капіталізму як суспільно-економічної формації*) – відповідно, позитивістська і марксистська. Протягом XX ст. стадійне бачення історичного процесу розроблено в межах напряму неоеволюціонізму англо-американськими вченими, такими як **Г. Чайлд**, **Л. Уайт**, **Дж. Стюарт**, **У. Ростоу**, **Р. Адамс**, а також в радянському марксизмі, зокрема у працях **О. Тюменєва**, **С. Токарева**, **Л.Васильєва**, **И.Стучевського**. Однак стадійна парадигма розуміння історії не пояснює розбіжностей в еволюції різних суспільств. Конче необхідним стає усвідомлення *полілінійності руху історії*, зокрема *розбіжностей в еволюції суспільств східного та західного типів*.

Усвідомлення принципової відмінності Сходу і Заходу знаходимо вже у **Ш. Монтеск'є**, **Ф. Берн'є**, пізніше у **Г. Гегеля** та ін. Наукова постановка питання про полілінійність історичного процесу і місце в ньому Сходу належить **К. Марксу**, який висунув *концепцію стадійно відповідних один одному*, але структурно принципово різних *азійського, античного та германського способів виробництва* з подальшим протиставленням суспільств східного і західного типів. Ці ідеї набули розвитку у працях деяких вчених, як західних, зокрема **К. Вітфогеля**, так і радянських – **Л.С. Васильєва** (*концепція неподільної влади-власності східної держави*).

Розгляд історичного руху в проекціях стадійності та полілінійності підводить до *проблеми унікальності окремих цивілізацій*, природа яких не вичерпується ні їхніми стадійними характеристиками, ні віднесенням до західного чи східного шляхів руху. Спроби осмислення дискретності людства

та внутрішньої природи окремих суспільств знаходимо в **Ш. Монтеск'є**, **Й. Гердера** і **Г. Гегеля**. Першим словом в цій проблематиці була теорія **М. Данилевського**, для якого реальністю стали окремі, самодостатні *соціокультурні світи*, а не людство взагалі. Але найвагоміший внесок у розробку цієї проблеми зробив **О. Шпенглер**, який обґрунтував *«морфологічну» єдність соціокультурних проявів відповідних цілісностей* на кожному хронологічному зрізі розвитку останніх.

Важкою моделлю цих мислителів було розуміння різних культурно-цивілізаційних спільнот як стадійно різномасштабних, автаркічних, без урахування специфіки, шляхів їхнього розвитку. Досягненням **А.Дж. Тойнбі** було співвіднесення окремих цивілізацій у просторі і часі з виявленням механізмів їхньої взаємодії та успадкування досягнень попередників. У вченні **А. Тойнбі** *просторово-часове поле* – це та основа, де відбувається зміна станів людського суспільства й тим самим виявляється зміст історії. Загалом же *суспільний розвиток має природничо-історичний характер як поєднання свободи і необхідності*. Основною одиницею поділу історичного буття у **А.Дж. Тойнбі** є цивілізація, а не культура. Часто цивілізації поділяють за релігійними ознаками. Так, **А.Дж. Тойнбі** та **С. Хантінгтон** вважали, що *релігія є однією з основних характеристик цивілізації і навіть визначає її*.

2. Циклічність соціокультурного розвитку

Ще в давнину склалося уявлення про те, що зміни у світі підпорядковані закону повторюваності, оборотності. *Циклічна повторюваність* – закон біологічного існування, йому підпорядковується світ природи і людей.

Кожна культура проходить певний життєвий цикл від народження до смерті, рухаючись по замкненому колу до початкового стану хаосу. Подібні погляди на культуру були поширені у V-IV ст. до н.е. в грецькій (**Арістотель**, **Полібій**) і давньокитайській (**Сима Цянь**) філософії.

Теорія кругообігу в історії, автором якої був філософ **Джамбаттіста Віко** (1668-1744), заснована на тому, що цикл існування будь-якої нації складається з трьох епох: *«вік богів»*, *«вік героїв»* і *«вік людей»*, – після яких настає розпад даного суспільства і культури. Протягом першої з них – *«століття богів»* – держава ще відсутня, уявлення людей фіксуються в міфах, а пріоритет закріплений за релігійними структурами. *«Вік героїв»* – це панування аристократичного держави і його символічне відображення в різних формах героїчного епосу. *«Вік людей»* – демократична держава, чи монархія; для цієї доби характерно осмислення світу в історіографії. Її закінчення знаменує собою розпад даної культури і суспільства.

Ідея циклічності розвитку культури сформульована в XIX – на початку XX ст. в концепціях **М. Данилевського** (*«культурно-історичні типи»*), **О. Шпенглера** (*теорія культурного поліцентризму*), **А. Тойнбі** (*теорія кругообігу «локальних цивілізацій»*) та **Л. Гумільова** (*теорія «етногенезу»*).

Л. Гумільов у своїй *теорії етногенезу* показав, що людина не існує поза етносу (свого народу). *Процес етногенезу* – розвитку етносу – складається з циклу, що включає в себе чотири фази: виникнення, підйому, занепаду і

вмирання. Народження культури пов'язане з появою нового етносу. На формування етносу впливає природний ландшафт. За Л. Гумільовим, при виникненні етносу діє *імпульс пасіонарності*. **Пасіонарність** (лат. *passion* – «пристрасть») – це здатність і прагнення до зміни оточення. Пасіонарність – атрибут не свідомості, а підсвідомості, що виражається в специфіці конституції нервової діяльності. Ступені пасіонарності різні, але для того щоб вона мала видиму і фіксовану історією форму прояву, для розвитку етносу і культури необхідно, щоб *людей-пасіонарів* було багато, тобто ця ознака не тільки індивідуальна, але і популяційна.

3. Сучасні теорії суспільного розвитку

Серед підходів до осмислення соціокультурного розвитку людства виділяють **формаційний** (К. Маркс, Ф. Енгельс) та **цивілізаційний** (М. Данілевський, А. Тойнбі, Ш. Айзенштадт, Д. Бондаренко, С. Нефьодов та інші), основні характеристики яких вже наводилися раніше.

Світ-системний підхід був розроблений в 1970-х роках А.Г. Франком, І. Валлерстайном, С. Аміном, Дж. Аррігі та ін. В якості найважливішого попередника світ-системного підходу зазвичай розглядається **Ф. Бродель**, який ввів поняття *світу-економіки*. На відміну від світової економіки, яка за змістом збігається з усім світом, світ-економіка являє собою самодостатнє економічне утворення, яке є тільки частиною світу, що прагне поширитися на весь простір.

На відміну від попередніх соціологічних підходів, в рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток окремих суспільств, *світ-системний підхід* полягає в дослідженні соціальної еволюції всього людства. Світ-системний підхід на відміну від цивілізаційного розглядає не лише еволюцію окремих соціальних систем однієї цивілізації, але й системи, що включає всі цивілізації світу.

Найбільш поширена версія світ-системного аналізу була розроблена **І. Валлерстайном**. Його *світ-системна теорія* синтезує соціологічний, історичний, економічний і геополітичний підходи до суспільної еволюції. Валлерстайн аналізує еволюцію капіталістичної світ-економіки в XIX-XX ст. і навіть робить прогнози на XXI ст. Відповідно світ-системним підходом рівень розвитку кожної країни є результатом загальних процесів розвитку всієї світ-системи.

Світ-система (world-system) постає глобальною соціальною системою зі своїми кордонами, структурами, елементами, правилами легітимації і ієрархічністю; вона володіє певною тривалістю «життя», протягом якої деякі її властивості змінюються, а інші залишаються стабільними. Процеси функціонування світ-системи як матеріально-економічного утворення є самопідтримуваними на підставі функціонального і географічного поділу праці, культурного різноманіття, а динаміка її розвитку має переважно внутрішньосистемний характер.

Світ-економіка має трирівневу структуру. У її *центрі (ядрі)* знаходяться високорозвинені держави, які домінують в економічних відносинах та видобувають додаткові прибутки зі світового поділу праці, що визначають

світову політику. **Ядро світ-системи** складається з декількох держав, тобто фактично соціоісторичних організмів. Але вони нерівноправні. Одні з них є гегемоном. *Історія ядра – історія боротьби за гегемонію* між декількома претендентами, перемоги одного з них, його панування над світ-економікою і подальшого його занепаду. Але головне – відносини ядра і периферії. Суть їх полягає в тому, що держави ядра безоплатно привласнюють надлишок, створений в країнах периферії. **Периферію (periphery)** світ-економіки становлять країни, які постачають сировину країнам ядра і тому економічно і політично залежні від останніх. **Напівпериферійні (semiperiphery)** країни світ-економіки займають проміжне положення між державами ядра і периферії (держави Центральної, Східної Європи, швидко розвиваються країни Південно-Східної Азії, Росія).

? Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає лінійність історичного розвитку?
2. Чим зумовлене обґрунтування теоретичних уявлень про полілінійність історичного розвитку?
3. На чому ґрунтується циклічність історичного розвитку?
4. Як мислителі вийшли на розуміння унікальності різних цивілізацій?
5. Яке значення теорії пасіонарності для осмислення шляхів соціокультурного розвитку?
6. В чому сутність теорії І. Валлерстайна про характер соціальних змін в сучасному світі?
7. Яке значення для осмислення реалій суспільних змін має теорія світ-економіки?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Засновником концепції індустріального суспільства є:
 - а) Г. Гегель;
 - б) О. Конт;
 - в) Г. Спенсер;
 - г) К. Маркс.
2. Засновником концепції суспільно-економічних формацій є:
 - а) Г. Гегель;
 - в) О. Конт;
 - г) Г. Спенсер;
 - д) К. Маркс.
3. Засновником концепції соціокультурних світів є:
 - а) М. Данилевський;
 - б) О. Шпенглер;
 - в) А. Тойнбі;
 - г) С. Хантінгтон.
4. Засновником теорії кругообігу «локальних цивілізацій» є:
 - 1) М. Данилевський;
 - 2) О. Шпенглер;

- 3) А. Тойнбі;
- 4) Л Гумільов.

5. Засновником теорії культурного поліцентризму є:

- 1) М. Данилевський;
- 2) О. Шпенглер;
- 3) А. Тойнбі;
- 4) Л Гумільов.

6. Засновником теорії «етногенезу» є:

- 1) М. Данилевський;
- 2) О. Шпенглер;
- 3) А. Тойнбі;
- 4) Л Гумільов.

♣Практичні завдання

1. У чому проявлялася циклічність розвитку українського суспільства з найдавніших часів?
2. Проаналізуйте місце українського суспільства в процесі еволюції людства з позицій світ-системного підходу.

Тема 4. Історичний процес і соціокультурний розвиток

План

1. Сутність історичного процесу.
2. Поняття історичної періодизації.
3. Багатоманітність і єдність соціокультурного розвитку людства.

Ключові поняття: історичне буття, історичний процес, історичний стан, періодизація історії, культурологічний підхід, соціальні процеси, традиційне, індустріальне та постіндустріальне суспільство.

1. Сутність історичного процесу

Історичне буття будь-якого соціального організму в кожний момент постає, з одного боку, як історичний процес, а з другої – як конкретний результат останнього, що характеризується певними просторово-часовими параметрами. Будь-який **процес** – це сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність і спрямованість. Історичний процес постає у вигляді низки послідовно змінюючих один одного станів, перебуваючого в розвитку соціального організму, – історичних станів. Основні риси історичного процесу: об'єктивний характер; конкретність, обмеженість певними просторово-часовими рамками.

Основні особливості та характер історичного процесу визначають його роль у житті суспільства. Перша його риса – *специфіка детермінованості історичного процесу*: серед соціальних процесів можна виділити іманентні, джерело яких міститься в самому організмі, і такі, які визначаються дією зовнішніх сил. ***Історичний процес обумовлюється дією причин внутрішнього***

порядку, що відіграють провідну роль в розвитку соціального організму. Зовнішні ж фактори, хоча іноді й можуть обумовлювати якісні зміни в ньому, носять випадковий характер, відіграючи роль допоміжних.

Розвиток соціальних організмів (певного класу, суспільства, всього людства в цілому) постає як складноорганізована система економічних, політичних, соціальних і духовних процесів, що характеризують усе багатоманіття життєдіяльності того чи іншого соціального організму. Ні історичний процес, ні історичний стан не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу зв'язку з процесами економічного, політичного, соціального і духовного розвитку. Другою особливістю історичного процесу є його **властивість слугувати інтегратором всіх соціальних процесів**, що притаманні всім суспільствам, класам або людству в цілому.

Історичний процес – це поняття, що позначає об'єктивно утворену сукупність послідовно змінюючих один одного історичних подій, станів, у яких знаходить свій вираз певна спрямованість змін суттєвих властивостей і відносин, що притаманні соціальному організму. Наслідком історичного процесу є історичні стани. **Історичний стан** – це не вся сукупність властивостей та відносин, що притаманні даному соціальному організму в конкретний період його становлення і розвитку, а лише та частина, в якій знаходить свій вираз стан сутності соціального організму.

Складна структура соціального організму, що перебуває в розвитку, зумовлює відносну самостійність елементів, що утворюють історичний процес, в межах цілого. Мова йде, по-перше, про економічні, політичні, соціальні та культурні процеси, в яких відбиваються різні сторони життя суспільства, по-друге, про історичні події і стани. Вони можуть розглядатися як відносно самостійні, але не варто забувати, що вони є невід'ємними частинами історичного процесу, органічно взаємопов'язаними один з одним, що обумовлюється цілісністю соціального організму, який змінюється.

Усвідомлення цієї обставини слугує вихідним пунктом, що дозволяє зрозуміти **діалектику історичного процесу** та виявити його специфіку.

2. Поняття історичної періодизації

Здається, дуже просто назвати періоди всесвітньої історії: давній світ, середні віки, новий час, новітній час. Відкинемо новітній час і отримаємо *класичну тріаду* – періодизацію, прийняту вже не одне століття. Цю тріаду визнавали і **І. Гердер**, і **І. Кант**, і **Г. Гегель**, і **М. Вебер**, але **О. Шпенглер** був одним із тих, хто засумнівався в такому поділі всесвітньої історії на три епохи. В ХХ ст. багато філософів, соціологів, істориків, звертаючись до досвіду минулого і аналізуючи нові тенденції, прагнули створити свої періодизації історії.

Виділення періодів в історії залежить від тих критеріїв, які покладені в **основу періодизації**. Такими критеріями визнані: *знаряддя праці* (**У. Ростоу**, **Д. Белл**, **О. Тоффлер**), *зростання народонаселення* (**Т. Мальтус**), *географічне середовище* (**Ш. Монтеस्कьє**) та деякі інші чинники. Оригінальний підхід запропонував **І. Фіште**, який вважав, що «мета земного життя людського роду –

вільне і узгоджене з розумом улаштування всіх своїх відносин». Головний критерій виділення епох у Фіхте – **свобода**, ступінь віддаленості її від інстинктів.

Використання терміну «**епоха**» зумовлене внеском у сучасну філософію ідей представників *екзистенціалізму*. **К. Ясперс** зробив висновок, що історія – це перехід від однієї епохи до іншої. «*Історичну субстанцію людського буття*» складає *традиція*. Для пояснення людської єдності Ясперс вводить широко відоме зараз *поняття «осьової епохи»* (сер. 1 тис. до н.е.), коли людська історія знаходить свою власну структуру. Кожна епоха відрізняється від іншої специфічною *історичною ситуацією*. Приблизно в один і той же час виникають однакові історичні ситуації в Китаї, Індії, Персії, Палестині і Стародавній Греції, коли формується тип сучасної людини. Це і є «осьова епоха» світової цивілізації.

Проблема періодизації історії за формаціями і цивілізаціями активно обговорюється в літературі вже понад століття. Початок вчення про формації закладено у творі **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** «*Німецька ідеологія*» (1845 – 1846 рр.). Його автори виділили структуру суспільства, що включає в себе *продуктивні сили – виробничі відносини – політичну надбудову – форми суспільної свідомості*. Основні стадії історичного розвитку суспільства – це послідовна зміна панівної форми власності: 1) племінна, 2) антична, 3) феодальна, 4) буржуазна, 5) майбутня комуністична форма загальної власності. Поняття «*суспільна економічна формація*» вперше зустрічаємо в *передмові* до роботи **К. Маркса** «*До критики політичної економії*» (1859 р.).

В наш час більшістю філософів визнано, що *теорія суспільно-економічних формацій – західноєвропейський феномен, в сучасних умовах не здатний пояснити багато реалій і тому не завжди виконує евристичної функції*. Вона заснована на висновках середини XIX ст., але в силу цього не може пояснити багато суперечностей: існування поряд з зонами прогресивного (висхідного) розвитку зон відсталості, стагнації і тупиків; перетворення держави – в тій чи іншій формі – у фактор суспільних виробничих відносин; видозміна класів; виникнення нової ієрархії цінностей з пріоритетом загальнолюдських цінностей над класовими.

Наприкінці XIX – початку XX ст. виник новий *культурологічний підхід до розуміння ходу історії*. Він розроблений в працях **М. Данилевського**, **О. Шпенглера**, пізніше **А. Тойнбі**. Вони висунули *ідею про цивілізаційну структуру суспільного життя*. За їх уявленнями, основу суспільного життя становлять більш-менш ізольовані один від одного «*культурно-історичні типи*» (Данилевський) або «*цивілізації*» (Шпенглер, Тойнбі), що проходять у своєму розвитку ряд послідовних стадій: зародження, розквіт, старіння, занепад. Всі ці *концепції мають такі риси*: відмова від європоцентристської, однолінійної схеми прогресу суспільства; висновок про існування безлічі культур і цивілізацій, для яких характерні локальність і різноякісність; теза про однакове значення всіх культур в історичному процесі.

В наш час під цивілізацією найчастіше розуміють великомасштабну соціокультурну спільність людей і народів. *Теорія цивілізацій допомагає*

розкрити механізми історичного розвитку, його шляхи та особливості. Її прихильники особливу увагу приділяють безперервності та еволюційності суспільного процесу, а революції в певному суспільстві розглядаються як вимушений акт. Сучасна філософська думка пішла шляхом укрупнення етапів. Найпоширенішою в підручниках країн Заходу є така **періодизація світової історії**: 1) **традиційне суспільство** (докапіталістичне); 2) **капіталістичне суспільство** (індустріальне суспільство від зародження в XVII - XVIII ст. до середини XX століття); 3) **постіндустріальне суспільство** (з 60-х років XX століття).

Поняття «**індустріальне суспільство**» з'явилося завдяки соціологам **О. Конту** та **Г. Спенсеру**, а поняття «**постіндустріальне суспільство**» ввів **Д. Белл** («осьовим інститутом» індустріального суспільства є приватна власність, а постіндустріального суспільства – творче знання).

Концепція **У. Ростоу** («**теорія стадій економічного зростання**»), виділяє п'ять «стадій» у розвитку суспільства:

- 1) традиційне суспільство;
- 2) стадія створення передумов для підйому;
- 3) стадія зсуву;
- 4) стадія зростання;
- 5) період високого рівня масового споживання.

А. Ковальов розробив підхід до осмислення всесвітньої історії, в якому є спроба об'єднати наявні точки зору, висунувши «**спосіб виробництва громадського життя**» як сукупність людського потенціалу, соціальних умов і природного середовища.

Отже, **періодизація історії** – це особливого роду систематизація, яка полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, для виділення яких використовуються різні критерії.

Наявність різних підходів до розуміння шляхів та етапів (періодів) суспільного розвитку засвідчує складність і багатовимірність історичного процесу.

3. Багатоманітність і єдність соціокультурного розвитку людства

В філософії історії склалися протилежні традиції: як ствердження, так і заперечення єдності розвитку людства. Серед мислителів, які *не визнавали єдності всесвітньо-історичного процесу*, провідне місце займають роботи **М. Данилевського**, **К. Леонтьєва**, **О. Шпенглера**. *Акцент на єдності історичного процесу* зустрічаємо в роботах мислителів **А. Тюрго**, **Ж. Кондорсе**, **Й. Гердера**, **Г. Гегеля**, **К. Сен-Симона**, не кажучи вже про **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** чи **О. Конта** і **Г. Спенсера**, *марксистів і позитивістів-еволюціоністів XIX-XX ст.*, тим більше сучасних глобалістів.

Історія людства є єдина, і багатоманітна. Ці її властивості зумовлені спільністю походження людства, загальними, родовими рисами відмінності людини від тварини. В ранні періоди історії зв'язки між різними спільнотами-суспільствами були слабкі або взагалі відсутні, виразною була **опозиція** «ми –

вони», «наші – не наші», «єдиновірці – іновірці» і таке ін. Війни здавалися чимось природним і навіть благотворним.

Проте здавна виникали контакти, яку пробивали шлях до усвідомлення єдності людства, *прагнення до миру як ідеалу відносин між людьми і народами*. Це прагнення знайшло своє відображення і в релігійних текстах: «і свої мечі перекують (народи) на лемеші, а списи свої – на серпи; не підійме народ меча проти народу, і не будуть більше вчитись воювати» (*Біблія*). Тенденція зближення народів і культур проявлялася в суперечливих формах. В епоху *Відродження* великі географічні відкриття дозволили «оглянути» Землю і стимулювати розвиток *«планетарного мислення»*. Капіталістична експансія – при всіх жорстокостях і мерзенностях колоніалізму – виконувала й цивілізаційну функцію. Проте *колоніальні імперії*, головним завданням яких було поневолення, експлуатація, гноблення одних народів іншими, все ж *не змогли стати формою їх об'єднання*, тому вони розпалися. Внаслідок дії економічних, політичних та духовних факторів, завдяки сучасним ЗМІ, появі глобальних проблем дедалі очевиднішою ставала необхідність єдності людства, культури й цивілізації, мирного співіснування, співробітництва, взаємодопомоги всіх народів Землі. Проте єдність аж ніяк не усувала відмінностей між націями, народами, національними культурами. В їх якісній різноманітності – багатство і життєва сила загальнолюдської цивілізації.

Науковці констатують, що впродовж останніх 10 тисячоліть у загальнолюдському масштабі спостерігається *наростання інтеграційно-диференційних явищ*, тобто *еволюція* в її класичному, спенсеровському розумінні.

На шляху до гармонізації відносин між народами і державами виникають перепони, які відбивають крайнощі, суперечності у відносинах між людьми і народами: *космополітизм* (якщо він нехтує національними ознаками культури), ідея злиття націй, а – з іншого боку – *націоналізм*, якщо він протиставляє «свою» націю іншим, підносить її над ними, навіює неприязнь до «чужих».

Таким чином, *закономірностями соціокультурного розвитку людства є багатоманітність і єдність, унікальність і подібність шляхів розвитку суспільства*.

? Питання для самоконтролю:

1. Пояснити зміст поняття «історичний процес»?
2. Які особливості історичного процесу?
3. Що таке періодизація історії?
4. За якими критеріями здійснюється періодизація історії?
5. Яка роль К. Ясперса в розумінні історичного процесу?
6. Який внесок К. Маркса в розуміння історичного процесу?
7. Поясніть діалектику єдності та розрізненості шляхів історичного розвитку різних суспільств.

✍ Тести для самоперевірки:

1. Поняття філософії історії, що позначає об'єктивно утворену сукупність послідовно змінюючих один одного історичних подій, станів, у яких знаходить свій вираз певна спрямованість змін суттєвих властивостей і відносин, що притаманні соціальному організму:

- а) історичний час;
- б) історичний стан;
- в) історичний процес;
- г) тенденція історичного розвитку.

2. Поняття філософії історії, що позначає сукупність властивостей та відносин, що притаманні даному соціальному організму в конкретний період його становлення і розвитку, а лише та частина, в якій знаходить свій вираз стан сутності соціального організму:

- а) історичний час;
- б) історичний стан;
- в) історичний процес;
- г) тенденція історичного розвитку.

3. У. Ростоу визначив критерієм періодизації історії:

- 1) зростання населення;
- 2) знаряддя праці;
- 3) географічне середовище;
- 4) спосіб виробництва.

4. Т. Мальтус визначив критерієм періодизації історії:

- 1) зростання населення;
- 2) знаряддя праці;
- 3) географічне середовище;
- 4) спосіб виробництва.

5. К. Маркс визначив критерієм періодизації історії:

- 1) зростання населення;
- 2) знаряддя праці;
- 3) географічне середовище;
- 4) спосіб виробництва.

6. Концепцію «спосіб виробництва громадського життя» розробив:

- 1) К. Маркс;
- 2) Е. Тоффлер;
- 3) У. Ростоу;
- 4) А. Ковальов.

♣ Практичні завдання

1. У чому проявилася суперечливість історичного розвитку пострадянського українського суспільства?
2. Обґрунтуйте основні критерії історичного розвитку та на їх основі визначте основні періоди розвитку пострадянського українського суспільства.

Тема 5. Християнський світ і Новосвропейська цивілізація

План

1. Християнство як джерело цивілізаційного розвитку.
2. Формування Західної цивілізації.
3. Новосвропейська цивілізація у XX столітті.

Ключові поняття: християнство, Західна цивілізація, Римська імперія, античний світ, варварський світ, католицька церква, православна церква, реформація, фашизм, комунізм.

1. Християнство як джерело цивілізаційного розвитку

Релігія у своєму розвитку проходить певні етапи, що відображають важливі *етапи етноконсолідації*, а тому науковці виділяють родо-плем'яні, етнічні (державно-національні) та світові релігії.

Родо-плем'яні культури – це поняття для позначення у широкому розумінні всіх тих вірувань і обрядів, які виникли і побутували в умовах первісного суспільства. Етап **етнічних релігій** пов'язаний із домінуванням **політеїзму**. На цьому етапі вже відбулося чітке *відмежування каст жерців-служителів етнічного культу*. Етнічні релігії мають письмову традицію, «святих текстів». Релігійні вірування Стародавньої Греції і Стародавнього Риму мали вплив на розвиток античної, еліністичної і європейської культури. До **світових релігій** належать *християнство, буддизм та іслам*.

Християнство зародилося в середині I ст. н.е. в східних провінціях Римської імперії. Головною соціально-політичною причиною виникнення християнства було *безсилля пригноблених*, які безуспішно боролися за своє визволення і знайшли *розраду в релігії*. Моновладці шукали **ідеологічні засоби впливу на маси**, що зумовило їхню підтримку християнської релігії та зміну її ролі в житті суспільства.

Головними **ідейними джерелами християнства** були *іудаїзм, релігійно-філософські вчення Філона та Сенеки, ідеологія кумранської общини, релігії східних народів Римської імперії*. Християнство тісно пов'язане з іудаїзмом, від якого воно успадкувало визнання **Старого Завіту**.

До кінця II ст. н.е. християнство поширилося майже на всю територію Римської імперії, в різних частинах якої виникли **християнські общини**. Перетворення Римської імперії з язичницької в християнську відбувалося впродовж кількох століть, супроводжувалося формуванням **церковної організації**, керівництво якої час від часу піддавалося жорстоким гонінням. В 325 році імператор **Костянтин Великий**, який був заступником християн, отримав перемогу під **Ліцинієм**, внаслідок чого отримав владу над всією Римською імперією. Після цього християнська церква із переслідуваної державною владою почала перетворюватися на опору державної влади.

Поширення християнства в Римській імперії стало однією із основних передумов соціокультурного розвитку населення народів, які її населяли.

2. Формування Західної цивілізації

Два шляхи розвитку цивілізацій – східний і західний – зумовили поділ на Західну цивілізацію та інші – незахідні цивілізації.

Західна цивілізація розглядається як тип цивілізації, що пов'язаний з прогресивним розвитком, постійними змінами у житті людини. Вона виникла на основі античної цивілізації і успадкувала основні цінності попередниці як носія набору цінностей суспільства західного типу: *приватновласницьких відносин і виробництва, орієнтованого на ринок*; першого зразка народовладдя – *демократії; республіканської форми правління*. Цим самим закладені основи громадянського суспільства, що забезпечують права і свободу особистості, а також система соціокультурних принципів, що сприяють мобілізації творчого потенціалу і піднесенню особистості.

Народженню середньовічної Європи передували *занепад Римської імперії* (з III ст.), *Велике переселення народів* (IV-VII ст.), *розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств*. Біля колиски середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: **античний** (греко-римський), що з початку нашої ери активно християнізувався, і **варварський**.

В 395 р. після смерті імператора **Феодосія I** відбувся *поділ Римської імперії* на **Західну** (столиця Рим) та **Східну** (столиця Константинополь), в кожній з яких імператорами стали його сини. В 476 р. відбулося *падіння Західної Римської імперії* під ударами варварів, що призвело до виникнення на її території варварських королівств. Східну Римську імперію почали називати **Візантією** і вона проіснувала більше тисячі років (до 1453 р).

Після утворення варварських королівств поступово сформувалася *нова структура населення Західної Європи*. Залежні селяни («*ті, хто орють*») стали разом із рицарством («*тими, хто воює*») і духівництвом («*тими, хто моляться*») основними верствами населення країн середньовічної Європи. Новий панівний клас для зміцнення своєї влади прийняв **християнство**.

Наслідком боротьби між Римом і Константинополем за лідерство в християнському світі став у 1054 р. *розкол християнської церкви*, з якої виділилася **католицька церква** (західне християнство) і **православна церква** (східне християнство).

Наступний етап розвитку Західної цивілізації пов'язаний з **Реформацією** – *боротьбою проти панування католицької церкви*. Цю боротьбу очолили представники нового напрямку в християнстві – **протестантизму**, який став духовною основою західної цивілізації. Головна цінність цієї цивілізації, на якій ґрунтувалися всі інші цінності, – *індивідуальна свобода вибору у всіх сферах життя*. Це було прямо пов'язане з становленням особливого європейського типу особистості, що з'явився в епоху **Відродження**.

Важливу роль у трансформації Західної цивілізації відіграли такі історичні події: 1) **Війна за незалежність північноамериканських колоній** і проголошення незалежності **США** (1776 р.). 2) **Промисловий переворот в Англії**, який ознаменувався винаходом парового двигуна, і забезпечив Заходу лідерство в світі. 3) **Велика Французька революція 1789-1794 р.**, що призвела

до ліквідації станового ладу та монархії, дискредитації Церкви і проголошення рівності громадян. 4) Встановлення *британського колоніального панування в Індії*.

Наслідком цих стало *індустріальне перетворення світу* і становлення *системи новоєвропейських націй*. Найважливішою самостійною цінністю Заходу стала *раціональність* (М. Вебер).

До кінця XVIII ст. внаслідок низки процесів *Західна, вже Новоєвропейсько-Північноатлантична цивілізація* вийшла на принципово новий рівень не тільки власного, але й загальнолюдського розвитку – рівень, пов'язаний з перемогою капіталізму і раціоналізму, створенням системи парламентської демократії і промисловим переворотом, нарешті з початком глобальної інтеграції людства під егідою Заходу, провідні країни якого приступили до колоніального поділу світу.

3. Новоєвропейська цивілізація у XX столітті

Основний зміст цивілізаційного процесу в XX ст. становила *тенденція до становлення структур універсальної світової цивілізації*. В XX ст. на Заході відбувалися процеси, які набули глобального характеру, оскільки всі народи і цивілізації змушені були шукати відповідь на історичний виклик Заходу. Цей виклик сприймався в конкретній формі дійсності як імператив модернізації, тобто питання про співвідношення *модернізації* і *вестернізації* як центральне для переважної більшості людства незахідного світу. Аналіз процесів, що відбуваються в ареалі західної цивілізації, має вирішальне значення для розуміння цивілізаційного розвитку як людства в цілому, так і різних його складових у XX ст.

Становлення сучасного суспільства на Заході означало утвердження *капіталізму*, і, як наслідок, *відчуження людини від продуктів її діяльності*, перетворення останніх на панівну над людиною і ворожу їй силу. Індивід виявився один лицем до лиця з усім світом, безмежним і загрозливим. Щоб мати можливість діяти, він повинен як позбавитися від такого положення. Тут можливі два шляхи: або людина знову, вже на основі власного вибору вибудовує відносини з навколишнім світом, відновлюючи єдність з іншими людьми і природою, зберігаючи і розвиваючи власну індивідуальність, або шукає вихід із ситуації на шляху втечі від свободи.

Спокуса втечею від свободи виявилася особливо сильною в XX ст. В глибинній своїй основі це була *криза новоєвропейського типу особистості*. Пошук втраченого сенсу життя складає основний зміст духовного життя Заходу XX ст. На початку цього століття глобальна криза Заходу стала реальністю і фактично тривала всю його першу половину. Наскільки близька була західна цивілізація до загибелі, показала перша світова війна. Цю війну і пов'язані з нею *соціальні революції 1917-1918 рр.* можна вважати важливим етапом розвитку західної цивілізації XX ст. Перша світова війна змінила західне суспільство: *казармена психологія* набула поширення не тільки в армії, але і в суспільстві. Масові руйнування, знищення людей показали, що людське життя втратило самоцінність. Ідеали і цінності західної цивілізації знищувалися на

очах. Народжувалися політичні сили, які пропонували реалізувати альтернативи західному шляху і західної цивілізації: **фашизм** і **комунізм**, що мають різну соціальну опору і різні цінності, але однаково відкидають ринок, демократію, індивідуалізм.

Фашизм був породжений головними *протиріччями західного шляху*: *націоналізм*, доведений до расизму, та *ідея соціальної рівності*; ідея технократичного держави і тоталітаризму. Фашизм утверджував у масовій свідомості пріоритет колективістських та блокування індивідуалістичних цінностей. Однак і в епоху глибокої кризи існувала лінія на розвиток і оновлення західної цивілізації, на пошук шляхів вирішення властивих їй суперечностей. У 30-ті роки були висунуті *три варіанти демократичної альтернативи*. Перший варіант – це «*новий курс*» американського президента Рузвельта. Суть його в тому, що держава повинна перерозподіляти частину національного доходу на користь незаможних, страхувати суспільство від голоду, безробіття, злиднів, а також регулювати економічні процеси, щоб суспільство не перетворювалося в іграшку ринкової стихії. Другий варіант – **народні фронти** – організації, які були створені у Франції та Іспанії для протидії розповсюдженню фашизму і ґрунтувалися на співпраці різних сил, а їх програми включали реформи демократичного і соціального характеру. Третій варіант – **скандинавська соціал-демократична модель розвитку**. У 1938 р. центральне об'єднання профспілок та об'єднання підприємців Швеції підписали угоду, згідно з яким головні положення колективних договорів встановлювалися на основі переговорів між ними, а держава при цьому виступала гарантом. Ця модель продемонструвала можливість успішного функціонування суспільства на засадах **соціального реформізму**.

Поглиблення кризи цивілізаційного розвитку призвело до Другої світової війни. З неї Європа вийшла ослабленою. На міжнародній арені стали панувати дві держави: Сполучені Штати Америки і Радянський Союз. Внаслідок війни звалилося панування великих колоніальних імперій в Африці та Азії. У Східній Європі, де стояли війська СРСР, було створено держави-сателіти. США розширили свої політичні, економічні та військові зв'язки з Західною Європою, здійснивши план Маршалла (1947) і створивши **НАТО** (1949). У 1955 р. СРСР та інші соціалістичні країни створили свій військово-політичний союз – **Варшавський Договір**. Зростання нерозуміння і взаємної недовіри між двома наддержавами призвело до *холодної війни*.

Розгром фашизму у другій світовій війні зусиллями СРСР і країн демократії відкрив *шлях для оновлення західної цивілізації*. В умовах холодної війни вона набувала нового вигляду: змінювалися форми приватної власності (стали превалювати колективні форми: акціонерні, кооперативні тощо); більш потужними стали середні верстви (середні і дрібні власники), зацікавлені в стабільності суспільства, демократії і охороні особистості, звужилася соціальна база для руйнівних тенденцій.

Після краху СРСР посилюється *процес євроінтеграції*. До Європейського Союзу ввійшла група країн Східної Європи. ЄС відіграє важливу роль у світі, але в останні роки проявилися тенденції, які послаблюють його єдність.

? Питання для самоконтролю:

1. Яку роль відіграє релігія в соціокультурному розвитку суспільства?
2. Як християнство вплинуло на соціокультурний розвиток народів Європи?
3. Які соціальні процеси призвели до загибелі античної цивілізації?
4. Які фактори зумовили формування західної цивілізації?
5. Чим зумовлене виникнення Новоевропейсько-Північноатлантичної цивілізації?
6. В чому проявилася криза Новоевропейської цивілізації і як її було подолано?
7. Які європейські цінності визначають формування майбутнього Новоевропейської цивілізації?

✎ Тести для самоперевірки:

1. Вкажіть, який із названих чинників НЕ був передумовою виникнення християнства:

- а) вплив іудаїзму;
- б) вплив ідеології кумранської общини;
- в) безсилля пригноблених, які безуспішно боролися за своє визволення;
- г) пошук можновладцями ідеологічних засобів впливу на маси.

2. До витоків європейської цивілізації належать:

- а) лише античний світ;
- б) ісламський світ і варварський світ;
- в) лише варварський світ;
- г) античний світ і варварський світ.

3. Античний світ припинив своє існування:

- а) в 325 році;
- б) в 395 році;
- в) в 476 році;
- г) в 1453 році.

4. Розкол християнської церкви на католицьку і православну відбувся:

- а) в 325 році;
- б) в 395 році;
- в) в 476 році;
- г) в 1054 році.

5. Роль християнської церкви в житті суспільства змінилася в:

- 1) в 325 році;
- 2) в 395 році;
- 3) в 476 році;
- 4) в 1054 році.

♣ Практичні завдання

1. Порівняйте соціокультурний вплив християнства в країнах Західної Європи та на українських землях.
2. Проаналізуйте основні проблеми України на шляху євроінтеграції.

Тема 6. Східнохристиянська цивілізаційна система

План

1. Візантійсько-Східнохристиянський світ і Київська Русь.
2. Основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації.
3. Східнослов'янсько-Православна цивілізація за часів Російської імперії.
4. Трансформація Східнослов'янсько-Православної цивілізації у XX ст.

Ключові поняття: Візантійсько-Східнохристиянський світ, Візантійська імперія, Київська Русь, Річ Посполита, Московське царство, Російська імперія, Східнослов'янсько-Православна цивілізація, СРСР, радянське суспільство, квазіцивілізація.

1. Візантійсько-Східнохристиянський світ і Київська Русь

Історичний матеріал та уявлення про циклічну природу змін у житті окремих цивілізацій схиляють науковців до висновку про те, що попри всю близькість духовних засад ***Візантійсько-Східнохристиянського*** та ***Східнослов'янсько-Православного світів*** їх варто розрізняти як дві, пов'язані наступністю, але все ж таки окремі цивілізації. Їхню історичну спільність позначає поняття ***Східнохристиянська цивілізаційна система***.

Необхідність чіткого розрізнення її складових зумовлена відсутністю в третій чверті XVIII ст. скільки-небудь значимої православної незалежної держави. В 1453 р. ***Візантійська імперія*** припинила своє існування, а ***Московське царство*** лише в 1480 р. остаточно звільнилося від влади татарських ханів. Актуалізуючи спадщину Русі, почало пробуджуватися духовне і політичне життя у Східнослов'янсько-Православному ареалі.

Після затвердження своїх ідейно ціннісних засад за доби всесвітніх соборів і пишного розквіту в період ***Юстиніана I*** Візантія не тільки ледь вижила за часів арабських завоювань, а й (у VIII – IX століттях), пережила найглибшу ***духовно-культурну кризу іконоборства***, що тривала понад століття. З середини IX ст. ситуація у Візантії стабілізувалася і вона змогла зорганізувати навколо себе ***духовно-культурно-політичний простір*** за рахунок слов'янських народів, які приймали від неї християнство.

Кожна велика цивілізація несе в собі певний внутрішній духовний ***дуалізм*** (наприклад, ***діонісійське*** і ***апполонівське начало***, яке відкрив ***Ф.Ніцше***). При залученні до провідної цивілізації нового макроетнічного блоку її власний цілісно-дуальний блок виступає стосовно місцевого соціокультурного субстрату як певна єдність. У такому разі ***дуалізм духовних засад периферійної субцивілізації***, що перебуває в стані формування, визначається вже за принципом ***бінарної напруженості*** чужорідною, домінантною «високою культурою», в її споконвічній двоєдності, й місцевою, рецесивною традицією. На Русі візантійська соціокультурна система сприймалася як деяка статистична та урівноважена цілісність. До слов'янських народів Візантія була звернена своїм ***християнським ликом***, однак за ним тягнувся шлейф ***пізньоантичної традиції***, також сприйнятої, хоч і фрагментарно, на Русі, яка завзято, хоча й у зміненому вигляді зберегла власну ***язичницьку спадщину***.

В культурі Київської Русі поступово склалося своє власне *дуальне поле*, утворене взаємодією місцевих, постязичницьких, і запозичених візантійсько-східнохристиянських традицій (які, своєю чергою, містили православний і пізньоантичний пласти).

Таким чином, *Київська Русь виявляється ключовою ланкою, що пов'язує Візантійсько-Східнохристиянську та Східнослов'янсько-Православну цивілізації. З одного боку, вона є субцивілізаційною підсистемою у системі першої із зазначених цивілізацій, утворюючи водночас окрему макроетнічну спільноту. З іншого – вона є першим етапом розвитку Східнослов'янсько-Православної цивілізації, яку (поза Україною) зазвичай називають просто Російською.*

2. Основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації

На зламі XV – XVI ст. Східнослов'янсько-Православний етнічний масив, розділений між католицькою Польщею і Литвою, з одного боку, і Московією (що виступала в ролі спадкоємиці Золотоординської субєвразійської системи) – з іншого, починає дедалі більше структуруватися в політичному, релігійно-культурному і національному сенсі.

Науковці зазначають, що нові реалії структурування і саморозвитку *постдавньоруського, східно-слов'янсько-православного масиву*, що відбувалися у вигляді єдності диференціаційних та інтеграційних процесів, визначалися такими трьома обставинами. 1) Зникнення Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації як самодостатнього, з незалежними засадами соціокультурного світу. 2) Безпосередня, уособлювана Османською імперією, загроза з боку Мусульманської цивілізації східному слов'янству і всій Східно-Центральній Європі. 3) Трансформація Західнохристиянської цивілізації у Новоєвропейсько-Північноамериканський цивілізаційний світ пов'язана з виникненням капіталізму, утвердженням абсолютних монархій у низці європейських держав і формування у приатлантичних країнах Європи новоєвропейських націй. Подібно до іспанців і португальців, які здійснювали загарбницькі акції в Новому світі, в Африки та в Світовому океані, поляки і шведи здійснювали такі акції на сході – проти східних слов'ян.

В 1569 р. Польща і Велике князівство Литовське створили єдину федеративну державу – *Річ Посполиту*, а *Велике князівство Московське* за часів *Івана IV* перетворилося в царство. Історичний розвиток відповідних частин Східнослов'янсько-Православної цивілізації дуже відрізнявся.

В українсько-білоруських землях цивілізаційний розвиток упродовж другої половини XVI – першої половини XVIII ст. мав, передусім соціально-культурний характер, тоді як у межах Московського царства, яке трансформувалося в Російську імперію, – характер соціально-політичний.

Соціально-політичний виклик з боку Польщі (особливо з 1569 р.) визначив масовий перехід раніше православних князівських домів і шляхти в католицизм із подальшим прилученням їх до можновладців Речі Посполитої. Цей перехід стимулював прискорення *процесів самоорганізації* середніх верств українського і, частково, білоруського суспільства (створення міських

православних братств і козацьких структур на чолі із Запорізькою Січчю, а також активізація церковно-просвітницького життя).

Релігійно-культурний виклик з боку Ватикана (**Берестейська унія** 1596 р. здійснювала хвилю суспільного обурення) зумовив утворення особливої, **греко-католицької (уніатської) церкви** і на два десятиліття позбавив керівництва українсько-білоруське православ'я. Однак завдяки багаторічним зусиллям вірного православ'ю духовенства, київських міщан і запорізьких козаків на чолі з гетьманом **Петром Сагайдачним** у 1620 р. було відновлено **Київську православну митрополію**, яку очолив **Іов Борецький**. Символом церковно-просвітительського оновлення українського православ'я стала **Києво-Могилянська академія**.

По іншому, переважно у взаємодії та протистоянні з **Тюркською** (у **татарській формі**) **субцивілізацією** відбувалося становлення і розвиток **Московсько-Російської частини Східнослов'янсько-Православної цивілізації**. Московське царство будувалося за мобілізаційним принципом військового табору, розташованого в оточенні ворогів, із жорсткою владною структурою, оборонною свідомістю і ставленням до чужорідних ідейно-культурних впливів як до проявів ворожої пропаганди. Це сприяло державно організованій (іноді **самоорганізованій**) консолідації населення, але ставало на заваді впливам із Заходу.

3. Східнослов'янсько-Православна цивілізація за часів Російської імперії

В кінці XVII ст. – першій половині XVIII ст. **українсько-московський культурно-політичний синтез** на цивілізаційному рівні загалом був досягнутий. І якщо спочатку Москва, а потім Петербург утверджувалися в ролі «**Третього Риму**», то Києву віддавали почесне місце «**Другого Єрусалима**».

За часів **Петра I** і **Катерини II**, які діяли за **принципами західного абсолютизму** – **всупереч не тільки українським козацьким традиціям, а й московським державним і церковним традиціям** – нехтування національними і регіональними правами і свободами відбувалося по всьому просторі імперії. Стосовно України воно, в принципі, було не жорстокішим, ніж щодо традиційних норм і звичайного укладу життя самої Росії (квінтесенцією чого було старообрядництво). **Петровська імперія** була **гнобителем** для всіх її народів, але при цьому **українці нарівні з росіянами були повноцінно презентовані у всіх верствах російського суспільства**, включно з вищими державними і підприємницькими, не кажучи вже про церковно-культурно-наукову сферу.

За оцінкою **Л. Гумільова**, український народ у XVIII ст. завоював провідне місце в Російській імперії, був повноправним учасником усіх сфер життя цієї держави від перших до останніх днів її існування.

Нова літературна російська мова значною мірою розроблялася за часів **Петра I** українськими книгочеями **на підставі давньої української граматики Мілетія Смотрицького** з широким упровадженням церковнослов'янської і давньоруської лексики. У своєму завершеному вигляді вона відрізнялася від

живих російських діалектів, поширених у межах колишнього Московського царства, не менше, ніж від українських (особливо слобожансько-ліберальних) діалектів того часу.

Таким чином, *на зламі XVII і XVIII ст. внаслідок синтезу українських культурних і московських політичних традицій під впливом Заходу і неначе в затінку його цивілізації, принаймні на його східній периферії, інституційно (у вигляді імперії) оформилася Східнослов'янсько-Православна (Російська в гранично широкому сенсі цього слова) цивілізація.*

4. Трансформація Східнослов'янсько-Православної цивілізації у XX ст.

З 1917 по 1921 р. в умовах розпаду колишньої Російської імперії велася жорстка боротьба різних суспільно-політичних сил її народів за вибір шляхів розвитку суспільства. З 1922 р. по 1991 р. ці народи жили в СРСР – державі, яка виникла як Фенікс із попелу і через кілька десятиліть перетворилася на одну із наддержав світу, яка конкурувала зі США за лідерство. З позицій цивілізаційного підходу природу радянського суспільства дослідив С. Кара-Марза у двохтомному дослідженні *«Радянська цивілізація»* (2007 р.). Автор зазначає, що хаос руйнування СРСР не склався в Росії в новий порядок, що забезпечує виживання країни і народу. Тому кожному доведеться подивитися правді в очі і визнати, що або руські відновлять той життєустрій, який сумісний із їхньою природою, наявними ресурсами і культурою, – або щезнуть як народ і як країна. Щезнуть, як американські індіанці. І у виборі та побудові цього можливого життєустрою їм буде обов'язково необхідним *досвід радянського ладу*. Тому, що він теж складався під тиском нездоланих умов і смертельних загроз, і багато рішень, вистражданих поколіннями радянських людей, є ймовірно, єдино можливими. Скоріш за все низка найважливіших принципів життєустрою, за якого тільки й може зберегтися руський народ і його культура, будуть у головних своїх рисах відтворювати принципи радянського ладу – неважливо навіть, під якою ідеологічною шапкою.

С. Кара-Мурза розглянув два проекти, що задавали Росії різні (і розбіжні!) цивілізаційні шляхи. Один проект – партії кадетів і більш лівих ліберальних партій, передбачав побудову в Росії держави західного типу з ринковою економікою. Цей проект втілював спочатку Керенський, а потім Денікін і Колчак. Це – *проект Лютий, «білий»*. Другий проект – радянський, його втілював Ленін. Це – *проект Жовтень, «червоні»*. І білий, і червоний проекти Росія порівняла не в теорії, не по книгах, а на досвіді, через тисячі великих і малих справ. Спочатку, з лютого по жовтень 1917 р., порівняння проходило в мирних умовах існування Тимчасового уряду і Рад. Це змагання проект Керенського програв повністю. Нова державність по типу ліберального Заходу не склалася, а її зачатки авторитету не завоювали і 25 жовтня без бою здали владу Радам. В період громадянської війни 1918-1921 рр. червоний проект переміг, оскільки опирався на такий цивілізаційний ресурс як *селянська община*.

У 20-х роках більшовики, проводячи політику НЕПу, змогли відновити економіку і створили передумови повернення до нормального життя, а в 30-х роках втягнули країну у проект великого будівництва. Зусиллями народів СРСР в історично короткі терміни були створені важливі і сучасні на той час сфери життєдіяльності: індустрія, освіта, охорона здоров'я, наука і культура. Після Другої світової війни протягом 5 років були відновлені зруйновані війною міста і села, заводи і фабрики, школи і лікарні. Завершилося формування *радянського життєустрою*.

Один з провідних українських фахівців з проблем цивілізаційного розвитку **Ю. Павленко** стверджує, що Радянський Союз *був геополітичним квазіцивілізаційним утворення, у межах якого в пригнобленому стані перебували всі релігії*.

Таким чином, одні науковці розглядають радянське суспільство як цивілізацію, а інші як *квазіцивілізацію*, що включала не лише різні народи, але й різні релігії, тобто в якій не було єдиної духовно-релігійної основи.

? Питання для самоконтролю:

1. Як виникла Східнохристиянська цивілізаційна система?
2. Яка роль Київської Русі у Східнохристиянській цивілізаційній системі?
3. Які склалися основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації?
4. Які соціокультурні чинники вплинули на структурування і саморозвиток постдавньоруського східно-слов'янсько-православного масиву?
5. Перед якими викликами опинилися жителі українських земель в XVI – XVII столітті?
6. В чому полягав українсько-московський культурно-політичний синтез кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст.?
7. Які основні риси соціокультурного розвитку радянського суспільства?

✍ Тести для самоперевірки:

1. До духовних витоків соціокультурного світу Київської Русі **НЕ належить**:
 - а) язичницька спадщина;
 - б) пізньоантичні традиції;
 - в) тюркські традиції Хазарського каганату;
 - г) східнохристиянські традиції Візантії.
2. Ключовою ланкою, що пов'язує Візантійсько-Східнохристиянську та Східнослов'янсько-Православну цивілізації, є:
 - а) Візантійська імперія;
 - б) Київська Русь;
 - в) Велике князівство Литовське;
 - г) Московське царство.
3. Визначальним чинником формування православного характеру української козацької держави в XVII столітті є:

- а) політика Речі Посполитої на українських землях;
- б) татарсько-турецькі набіги на українські землі;
- в) самоорганізація населення українських земель;
- г) спільність православної віри із населенням Московського царства.

✪ Практичні завдання

1. Проаналізуйте історичну роль соціокультурної спадщини Київської Русі в самоорганізації населення українських земель козацького періоду.
2. Охарактеризуйте вплив на історичну долю українського народу відродження православ'я на українських землях у першій половині XVII століття.

Тема 7. Латиноамериканська цивілізація

План

1. Проблема цивілізаційної ідентифікації Латинської Америки.
2. Витоки латиноамериканської цивілізації.
3. Формування латиноамериканської цивілізації.

Ключові поняття: Латинська Америка, індіанці, майя, ацтеки, інки, територіальна (сусідська) община, божественний світопорядок, конкістадори, християнізація, метисація.

1. Проблема цивілізаційної ідентифікації Латинської Америки

Проблема цивілізаційної ідентифікації Латинської Америки належить до числа суперечливих у сучасній науці. Ця цивілізація взагалі є *унікальною*. По-перше, вона єдина була *утворена внаслідок злиття сформованих раніше цивілізацій – Західної (європейської), представленої іберійськими державами – Іспанією й Португалією, та індіанських цивілізацій Південної й Центральної Америки*. По-друге, у ній єдиний з'єдналися цивілізації Старого й Нового Світу. По-третє, її розвиток радикально відрізнявся від цивілізаційного розвитку Північної Америки, куди Західна цивілізація була перенесена в чистому вигляді. По-четверте, її історична доля в останні століття-два, проблеми, з якими вона стикалася вчора і стикається сьогодні, дуже нагадують історичний шлях і проблеми країн Азії й Африки. Тут має місце надмірно велика роль держави в суспільному житті, серед населення поширені схильність до корпоративізму й колективістських дій, заперечення цінностей індивідуалізму, приватної власності та вільного ринку. Характерними для неї є надзвичайна хиткість інститутів демократії, відсутність стабільної динаміки економічного зростання, прискорене соціальне розшарування, загострення проблеми бідності величезної маси населення. Тож проведення паралелей в її історії та історії Сходу має серйозні підстави. Л.С. Васильєв взагалі називає історію традиційного Сходу «головним, типовим, еталонним зразком для всього світу, що розвивається», тобто «ключем до розуміння проблем неєвропейського світу», до якого він зараховує й Латинську Америку.

Водночас важливим є й інший бік справи, а саме те, що іспанцями й португальцями сюди була перенесена *європейська культура*, що тут панує *релігійна система католицизму*, яка свого часу сформувала культурно-цивілізаційний лик Західної Європи, що історично ця цивілізація формувалась і розвивалась у тісному зв'язку з піренейськими державами та з іншими країнами Заходу.

Однак більш поширена думка про самотність Латиноамериканської цивілізації. **С. Гантінгтон** стверджує: *«Хоча Латинська Америка і є нащадком європейської цивілізації, вона еволюціонувала зовсім іншим шляхом, ніж Європа та Північна Америка. Культура там кланова й авторитарна, що в Європі проявилось значно слабкіше, а в Північній Америці не проявилось взагалі»*.

Утім, факт залишається фактом: *цю цивілізацію неможливо вивчати як більшість інших цивілізацій – через її неповторну релігійно-філософську систему комунікацій*. Дійсно, нової самодостатньої релігії тут не виникло. І якщо розглядати її за схемою аналізу «класичних» цивілізацій Заходу чи Сходу, то залишатиметься відчуття якоїсь її «неповноти», «незавершеності». Підходячи до її вивчення з певною обережністю, **Ю. Павленко** застосовує формулу *«латиноамериканська цивілізаційна спільність»*, зазначаючи, що її «поки що немає достатніх підстав вважати окремою цивілізацією, при тому що, можливо, вона незабаром і набуде такого статусу». Інші вчені часто вказують на *незавершеність формування цієї цивілізації, на складний «симбіоз» у ній двох культур замість їхнього синтезу, її пограничний характер, її культурну антиномічність*.

2. Витоки латиноамериканської цивілізації

До XVI ст., коли почалося іспанське завоювання, в Америці існували щонайменше три достатньо сформовані цивілізації: *майя* та *ацтеків* у Мезоамериці та *інків* в Андах, а також почала формуватися *цивілізація чибча-муїсків* на *Боготинському плато* (нинішня Колумбія). Майяська цивілізація, що досягла розквіту в VII-IX ст., тепер перебувала в занепаді, проте її міста-держави на *Юкатані* багато в чому зберегли її колишні культурні досягнення. Ацтеки в Центральній Мексиці впевнено нарощували свою силу та вплив у очолюваній ними федерації трьох міст-держав. А інки створили в XV ст. під своїм управлінням величезну імперію *Тауантинсуйю* (*«Країна чотирьох з'єднаних між собою сторін світу»*), що простягалася від південної Колумбії на півночі до північно-західної Аргентини й центрального Чилі на півдні.

Кожна з цивілізацій мала неповторне обличчя. В цих суспільствах діяла одна форма *системної диференціації* – на *центр і периферію* з тенденцією до стратифікації. Центр, виконуючи багато функцій, був представлений *патримоніальною державою*, що інтегрувала й регулювала відносини самодіяльних, але розрізнених первинних груп (*общин*), була верховним власником землі, інших ресурсів, перерозподіляла на свій розсуд додатковий суспільний продукт. Її уособлювала *священна фігура правителя*, котрий був *верховним жерцем і суддею*. В суспільних комунікаціях така держава поставала надсуспільною, космічною силою, а правитель – божеством поряд з

іншими богами – покровителями окремих родів, місцевостей, рослин, тварин тощо.

Іншим найважливішим елементом космічного порядку вважалася **територіальна (сусідська) община**, що успадкувала від родової общини та клану тісний зв'язок із вітальними силами природи, духами-заступниками, «вбудованими» в *божественний світопорядок*. В общинах практикувалися приблизно рівне землекористування, широко розвинута взаємодопомога, а нерідко – й колективна праця. Остання найчастіше застосовувалася при виконанні повинностей перед державою та храмами.

Внутрішня єдність і певна *сакралізація общин*, наявність у них кола таких же *сакралізованих обов'язків перед державою та храмами*, а через останніх (через здійснювані ними жертвоприносини) – перед вищими божественними силами, породжували *замкнутість общин* і їхню відокремленість одна від одної. Інші соціальні групи, з іншими професійними і сакральними обов'язками (*жрецтво, чиновники, торговці, ремісники*) теж були відособлені й мали *успадкокований з покоління в покоління суспільний статус*. У результаті цієї стратифікації виникала ієрархічна соціальна градація, на самому низу якої перебували великі групи позбавлених певного соціального статусу осіб, що перебували в служінні у общин чи родин, та рабів. *Особистість розчинялася в спільності*, і водночас усі статусні групи були залежними від держави та її правителя. *Суспільства Нового Світу* були схожими з найдавнішими цивілізаціями Сходу. **Ю.В. Павленко** зазначає: *всі цивілізації доколумбової Америки «демонструють давньосхідний шлях розвитку»*.

Підлеглисть людини відразу декільком «порядкам» (регламентам) – сакральному, державному й заснованому на стародавніх звичаях общинному – певною мірою обмежувала технічний і технологічний прогрес індіанських суспільств, але водночас сприяла їхнім найвищим культурним досягненням. Досить лише назвати вражаючі нашу уяву піраміди, астрономію, писемність, двадцятиричне обчислення у майя, величні міста в ацтеків, прокладені дороги, чудові палаци, вузликове письмо в інків, ювелірну техніку в чибча-муїсків. Вирощування кукурудзи, картоплі, помідорів, квасолі, гарбузів, какао, соняшника, тютюну та інших продуктів після відкриття Америки широко розповсюдилося й у Старому Світі. Підкоривши собі індіанські суспільства, іспанці вміло скористалися у своїх цілях і з «порядків», що в них існували, і з технічних навичок індіанців.

3. Формування латиноамериканської цивілізації

Іспанія та Португалія належали до Західної цивілізації й один час навіть «задавали тон» у становленні на європейському континенті нової політичної культури. Саме там виникли перші становопредставницькі установи – *кортеси*. Їхня поява зумовлена прагненням королівської влади заручатися підтримкою дворянства й міст, чия політична активність значно зросла в умовах *реконкісти* – «відвоювання» *Піренейського півострова* у мусульман.

Реконкіста сприяла посиленню ролі держави, яка перерозподіляла власність на відвойованих територіях, а з початком колонізації Америки

сконцентрувала у своїх руках важелі управління колоніями. Держава, віддавши пріоритет одержанню від колоній доходів необхідних товарів і продовольства в Англії, Голландії, спровокувала поступовий занепад виробництва в самій Іспанії.

Католицька Церква, що в Європі конкурувала зі світською владою, в Іспанії в XV ст. була підпорядкована королівській владі. Вона була могутнім ідеологічним знаряддям у руках держави, а введена тоді ж **інквізиція** – дієвим інструментом у боротьбі проти її реальних чи уявних ворогів та всякого інакомислення. Після початку **Контрреформації** інквізиція стала частиною державного апарату й піддала жорстоким гонінням «єретиків» та «іновірців». Таким чином, цивілізаційний розвиток Іспанії з XVI-XVII ст. мав багато схожого з суспільствами Сходу.

Суспільства піренейських країн та доколумбової Америки, хоча й належали до принципово різних типів цивілізації («осьового» й «доосьового») мали схожі форми системної диференціації, причому близькі до східного типу. Ключовою була наявність у них сакралізованих релігією патримоніальних держав, а значить – *відповідного сприйняття влади масою населення*.

В 1492 р. завершилася реконкіста, а **Х. Колумб** відкрив Америку, що у сприйнятті іспанців перетворили конкісту (завоювання) Нового Світу на логічне й фактичне продовження *реконкісти*. У 1530 р. почали завоювання території сучасної **Бразилії португальці**. До 1550-х років конкіста в основному завершилася. Були захоплені землі, де, за різними оцінками, проживало від 20 до 80 млн. **індіанців**. Загальне число **конкістадорів**, за підрахунками, не перевищувало 4–5 тис. осіб.

Давні індіанські цивілізації були зруйновані, а чисельність корінного населення незабаром скоротилася в 5–10 разів, головним чином через хвороби, завезені європейцями. Колишні держави (там, де вони вже існували) замінила *влада іспанської корони*, а колишнє жрецтво – *католицьке духовництво*.

Нова влада, що нищила індіанські храми, не мала для індіанців священного змісту. Для її легітимізації й сакралізації в очах місцевого населення була необхідна **християнізація** останнього. І Католицька Церква її настійливо проводила, часто вдаючись і до прямого насилля. Зі свого боку, держава, як верховний власник землі й праці індіанців, намагалася зберегти індіанські общини і створювала т.зв. **«рестуардос»** (охоронювані території), на яких індіанці продовжували вести колишній спосіб життя, виконуючи ті чи інші трудові повинності. Лише це й рятувало їх від тотального вимирання. Із патримоніальним характером влади цілком узгоджувалась чітко стратифікована соціальна структура колоніального суспільства. Ієрархічна драбина вибудовувалась згори донизу за схемою: *іспанці – креольська верхівка – маса креолів – метиси – мулати – індіанці – самбо – негри*. Тобто, *соціальний статус людей здебільшого залежав від частки у них «білої» крові*. Це вело до своєрідної кастовості й корпоративності. Католицька Церква добилася майже повного знищення «матеріальних» символів колишніх релігійних культів індіанців – храмів, ідолів, сакральних зображень. Проте ця **«смерть богів»**, що руйнувала *колективну самосвідомість і етнокультурну самоідентифікацію*

індіанців, не змогла забезпечити «викорінення» старих символів і заміни їх новими на рівні архетипу. Результату вдалося досягти наближенням християнських символів до традиційної індіанської символіки, надання їм зовнішньої «пізнаваності». Одним із таких засобів стало зведення християнських культових споруд на вершинах пірамід, де колись стояли індіанські храми. Найефективнішим кроком було офіційне введення наприкінці XVI ст. шанування *Діви Гвадалупської*.

Метисація (змішування) стала одним із головних шляхів формування *нової расово-культурної ідентичності*. Засади Латиноамериканської цивілізації формувалась у колоніальний період не у відносній ізольованості від решти світу, а в умовах все більш тісних контактів із Західною Європою.

Війна колоній за незалежність почалася 1810 р., коли Іспанія була окупована наполеонівською Францією, після кількаразових успіхів і поразок сепаратистів завершилась їхньою остаточною перемогою 1824 р. Бразилія без будь-якої збройної боротьби в 1822 р. проголосила себе незалежною від Португалії державою. Виникло *15 окремих держав* (на початку XX ст. їх стало 20), між якими раз у раз спалахували прикордонні війни. А всередині цих країн місцеві *олігархічні клани* та *каудильйо* вели боротьбу за федералізацію, що спричиняла *громадянські війни*.

У Латинській Америці швидкими темпами створені державні інститути, які копіювалися з демократичних систем США й, почасти, Англії. Були «запозичені» ступінчата виборча система з освітнім і майновим цензом для виборців, посади президентів, двопалатні парламенти, територіально-адміністративний поділ, моделі конституції, формувалися судові системи, розроблялося законодавство на основі західних зразків. Переймались й «цивілізовані» політичні ідеології. Стара креольська аристократія з числа латифундистів і шахтовласників виступала прихильницею *консерватизму*. Свою боротьбу за владу та зміцнення централізованої держави, навіть свої пропозиції ввести монархію вона обґрунтовувала необхідністю турботи про «простий народ» і збереження християнської моралі. Групи підприємців і комерсантів, що швидко багатіли на торгівлі з Англією, оголошували себе *лібералами*, захисниками вільної торгівлі, політичної свободи й федералізму.

У результаті інтеграція економіки країн Латинської Америки в світовий капіталістичний ринок в цих країнах сформувався *монокультурний характер економіки*. Так, **Аргентина** стала найбільшим експортером м'яса, а потім – і пшениці, **Уругвай** – вовни та м'яса, **Куба** – цукру, **Бразилія й Колумбія** – кави, **країни Центральної Америки** – цитрусових. **Болівія** спеціалізувалася на видобутку й експорті олова, **Чилі** – міді й селітри, **Перу** – кольорових металів, **Венесуела та Мексика** – нафти.

«Класичні» популістські режими **Ж. Варгаса** в Бразилії (1930–1945 і 1951–1954 років) і **Х. Перона** в Аргентині (1946–1955 років) спиралися на підтримку профспілок і легко задовольняли їхні вимоги, поєднуючи вирішення економічних і соціальних проблем.

Наростаючий соціальний протест і боротьба проти диктатур у країнах Латинської Америки неминуче набували антиамериканського звучання, що

особливо проявилось в революції на Кубі. Її перемога й наступна радикалізація, коли популістський режим **Ф. Кастро** почала підтримувати Москва, дали імпульс повстанським рухам на всьому континенті. Відповіддю на це стало встановлення в 1960–1970-ті роки правих військових диктатур не в усіх країнах регіону.

? Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає проблема цивілізаційної ідентифікації Латинської Америки?
2. В чому специфіка зародження латиноамериканської цивілізації?
3. Які головні елементи склали систему соціального управління в Латинській Америці?
4. Які соціальні та культурні процеси стали визначальними у ході формування спільнот у Латинській Америці?
5. Охарактеризуйте наслідки соціокультурного і соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки в ХХІ столітті?

✍ Тести для самоперевірки:

1. До передумов формування Латиноамериканської цивілізації НЕ відноситься:

- а) завоювання конкістадорами Південної та Центральної Америки;
- б) спадщина доколумбових цивілізацій майя, ацтеків та інків;
- в) перенесення Західної цивілізації у чистому вигляді в Латинську Америку;
- г) традиції Західної цивілізації.

2. Основним шляхом формування нової расово-культурної ідентичності в Латинській Америці є:

- а) збереження індіанських общин на охоронюваних територіях;
- б) «смерть богів», що руйнувала колективну самосвідомість і етнокультурну самоідентифікацію індіанців;
- в) процес християнізації Латинської Америки;
- г) метисація (змішування).

☞ Практичні завдання

1. Охарактеризуйте вплив соціокультурних чинників на формування моделі соціального управління в країнах Латинської Америки.
2. Обґрунтуйте думку Ю.В. Павленко про те, що всі цивілізації доколумбової Америки «демонструють давньосхідний шлях розвитку».

Тема 8. Індійська цивілізація

План

1. Поняття Сходу в цивілізаційному вимірі.
2. Становлення індійської цивілізації.
3. Внесок Індії у світову культуру.
4. Шлях відродження і сучасна Індія.

Ключове поняття: космоцентризм, Схід, Індія, індоєвропейський світ, Індійська цивілізація, Ост-Індійська компанія, політику ненасильницького опору, Індійський Національний Конгрес, Республіка Індія.

1. Поняття Сходу в цивілізаційному вимірі

У сучасній науці Схід і Захід розглядалися як протилежні цивілізаційні парадигми, як два протилежних соціокультурних світи. Ця ідея була виписана М.Вебером, зокрема, утверджувалася думка про існування **двох типів культури**: «західної» – раціоналістичної, утилітарної, і «східної» – містичної, орієнтованої на внутрішній світ людини. В XIX-XX ст. пропонувалися і такі концепції, які визнавали універсальну значущість в одних випадках культурних цінностей Заходу, а в інших – Сходу. В сучасній науці поняття «Захід» асоціюються з **парадигмою антропоцентризму**, а поняття «Схід» – з **парадигмою космоцентризму** або з трансцендентальною культурою. Захід орієнтований на вдосконалення зовнішніх форм і матеріальних умов соціального життя, а Схід – на вдосконалення внутрішнього світу людини.

Під «східною філософією» умовно мисляться традиції незахідних цивілізацій: китайської, індійської та мусульманської. Релігія була однією з найважливіших рушійних сил, яка формувала той чи інший *цивілізаційний тип*.

В основі культур Сходу і Заходу лежать різні філософські засади. На Сході культура виступала як відповідний *спосіб світовідчуття, осягнення світу та відношення до нього*, що привело до трансформації філософських ідей у своєрідні форми життєвої філософії, що, в свою чергу, визначили норми моральної, психічної та соціальної поведінки. На Заході філософія набула *форми методологічної свідомості*, що сприяло встановленню зв'язку з наукою. **Західна модель мислення** – лінійна, послідовна, з логічною підпорядкованістю частин. Значну роль у західному способі пізнання світу відіграють знання. Філософія була спрямована на пошук істини, під якою розумілась відповідність уявлень суб'єкта змісту предметів і явищ. Тому закріплювалась усвідомленість реально-практичної діяльності, її структур і норм, що приводило до *раціоналізації мислення*. У східній традиції, зокрема, китайській, яка опиралася на принципи символічного світоспоглядання, «мудра людина не пізнає світ, а *«смакує гармонією» і тому радіє життю*». **Модель діалогу на Сході – ситуаційна**, де немає залежності від причинно-наслідкового зв'язку, але є залежність окремого від ситуації, що постійно змінюється.

Найхарактернішою рисою східних релігій є те, що в них визнається *трансцендентний світовий принцип, світовий закон*, який є причиною існування світу природи і людини (рита, брахма, дхарма, дао тощо). На Сході відсутня західна ідея одноразовості світового процесу, яка акцентує увагу на сакральному значенні приходу спасителя. Натомість вагомим значенням набуває *проблема вічності повторення* і, у зв'язку з відсутністю історичного підходу, нетривалості та не важливості життя індивіда у порівнянні з космічною історією, не сформовано поняття Бога як абсолютного творця світу. Навіть у регулюванні шляхом морального одкровення світового процесу богам не відводиться суттєвої ролі, вони самі опиняються в залежності від

надприродного *світового космічно-морального закону*. На Сході цей закон виступає у різноманітних формах як трансцендентний зв'язок, на який опирається порядок у природі та суспільстві. Доля людини залежить перш за все від визнання цього закону.

Розуміння цивілізаційної специфіки Сходу є важливою умовою діалогу культур на шляху переходу людства до сталого розвитку.

2. Становлення індійської цивілізації

Судячи з археологічних матеріалами, Індія була заселена за багато тисяч років до нової ери. До кінця IV – початку III тис. до н. е. в Індії склався державний лад, але зберігалися залишки більш давньої патріархальної громади та інші елементи первісності. Слово «Індія» грецького походження. Воно сходиться до назви однієї з річок на північному заході країни Інд (Хінд). Саме в цій долині склалося ядро однієї з найдавніших цивілізацій Землі.

У стародавній історії Індії простежуються три основні етапи, розділені як у часі, так і в просторі.

1. **Період Хараппської цивілізації** (III – початок II тис. до н. е., долина річки Інд), коли на території сучасного Пакистану сформувалися перші в історії стародавньої Індії міста (*Хараппа, Мохенджо-Даро* тощо).

2. **Ведійський період** (кінець II – середина I тис. до н. е., долина річки Ганг), коли з приходом *аріїв* центр цивілізації перемістився в східну частину субконтиненту і почалося складання священних текстів на санскриті – Вед, переданих протягом тривалого періоду в усній традиції.

3. **Магадско-маурійський період** (друга половина I тис. до н.е. – початок I тис. н.е., Індостанський субконтинент) – час найвищого розквіту традиційної культури давньої Індії. Її характеризують високий розвиток землеробства, ремесел і торгівлі, піднесення самобутньої культури, утвердження й поширення буддизму, що став першою з трьох світових релігій. Зв'язки Індії з країнами Стародавнього світу принесли їй славу «*Країни мудреців*». При правителях з *династії Маур'їв* державність і форми релігійних вірувань так усталилися, що всі завойовники, які приходили, осідали і перетворювалися на індійців. Нові правителі брали індійські імена й нову віру.

Фахівці вважають, що в цей період формувався *індоєвропейський світ*, який довгий час міняв свої обриси. На одному з останніх етапів цього руху і сталося розселення *арійських племен* в Індії – процес, що зайняв кілька століть. За цей час відбулося змішання культур прибульців і аборигенів, синтез культури арійських і місцевих племен призвів до виникнення *культури індоаріїв* епохи «*Рігведи*».

У I тис. н. е. арії вторгалися в Південну Індію, де підкорили місцеве населення. У ведійських творах згадується велике число давніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Серед них велика *імперія Маур'їв*. За часів імператора *Ашоки* (268-231 роки до н. е.) імперія Маур'їв досягла найвищого розквіту та могутності.

Арійська епоха залишила чудову літературу. Перші твори релігійної поезії називають «веди (дослівно «знання»». Найбільш ранньою з цих книг є Рігведа –

«*Звід (священних) гімнів*» на санскриті (праіндоєвропейська мова). Пізніші твори цієї епохи: «*Самаведа*» – збірка пісень на вшанування божеств; «*Яджурведа*» – збори жертовних формул – прохань до богів; «*Атхарваведа*» – збори магичних заклинань проти злих духів і заради здобуття багатства, довгого життя, дітей, влади; змов від хвороб та інших нещасть.

На пізньому етапі розвитку ведійської літератури виникли **упанішади** – тексти з тлумаченням ритуалів індуїстської релігії і, нарешті, раннього буддизму. Вищими божествами аріїв були **Агні** – бог вогню і відроджується життя, **Індра** – символ небесного грому і подавець дощу і **Сурья** – бог Сонця. Підвідомчі їм стихії забезпечували в очах стародавніх індусів життя і здоров'я.

Походженню індуських каст присвячений «*Гімн про створення світу*». Касти виникли з частин тіла «первородженого» **Пуруші**. Він з'явився на світ настільки величезним, що не помістився на Землі. Тоді боги принесли Пурушу в жертву і розчленували його тіло. А з його членів виготовили перших представників різних каст: його уста стали **брахманами** (жерцями, які знають священні вчення); його руки стали **кшатріями** – воїнами (представниками військової знаті і членами князівських і царських полів); зі стегон вийшли **вайшії** – землероби, торговці і скотарі (всі вільні общинники); а з ніг народилися представники нижчої касты **шудри** – безправні бідняки. Крім них, існувала каста недоторканих. Не тільки шлюби, а й ситуативні форми спілкування між індусами різних каст були заборонені.

Закони створювалися брахманами, у них знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касты. **Закони Ману** (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) були написані у формі двовіршів. Їхній зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб).

В упанішадах з'являються філософські проблеми про долю людства, вони намагаються відповісти на питання: звідки ми, де ми живемо, куди йдемо, чому існуємо то в стражданнях, то в задоволенні, хто цьому причина: час, природа, необхідність, випадковість чи Пуруша, людина, яка уособлює Верховний Дух? Оскільки упанішади були ареною боротьби різних точок зору, то відповіді були теж різні.

Веданта (що означає «кінець Вед») і **Міманса** – чисто богословські твори, які розглядають співвідношення людської душі **Атман** з світовою душею **Брахмою**. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід цілковито прийняти все написане у Ведах і достеменно виконувати всі ритуали. В цьому і причина, і мета, і смисл життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують можливість пізнання світу: Всесвіт – це **Брахман**, пізнає його Атман, тобто – це людське Я. Самопізнання – це вища форма знання, джерело щастя. За допомогою логічних побудов **Ньяя** доводить необхідність перевтілення, карми, досягнення **мокші** (врятування). **Санкхья** і **Вайшешика** шукає інше пояснення світу, що нас оточує. Санкхья вважає, що Брахма не розлитий в природі, а природа існує незалежно від духу. Це вже матеріалістична тенденція в розумінні світу. **Вайшешика** висловлює думки, які близькі до атомістичної теорії, яка є засадою матеріалістичного розуміння природи в стародавньому світі.

3. Внесок Індії у світову культуру

Тисячолітня культурна традиція Індії склалась у тісному зв'язку з розвитком *релігійних уявлень* її народу. Ментальності народів, що відносяться до цього типу цивілізації, властива яскраво виражена своєрідність: свідомість орієнтована на ідеали та духовні цінності. Певність релігійного пошуку, аскеза, прагнення до духовної досконалості характерні для індобуддійської культури. Людина починає внутрішньо протиставляти себе світу, виказуючи прагнення прожити життя як індивідуальність: іде від колективу, розвиває суб'єктивність, шукає знання, висуває умосяжні ідеї про світовий порядок.

Індія зробила важливий внесок у розвиток таких наук, як математика, медицина, астрономія. В XVI столітті у Делі та багатьох інших містах існували обсерваторії. Індійським математикам світ зобов'язаний поняттям «0» (нуль) і десятковою системою написання цифр. Ця система була перенесена арабами в Європу. Тому ми називаємо їх «арабськими цифрами». Арифметика і алгебра були дуже розвиненими, вони були закладені ще у стародавній Індії.

Народи Індії ще в давнину створили багату літературу, мистецтво, архітектуру. «**Рамаяна**» – давньоіндійська епічна поема (епос – героїчні сказання), яка перекладалася на індійські мови. Видатним пам'ятником індійської архітектури є мавзолей **Тадж-Махал**. Це грандіозна (висотою 74 метри) біломармурова споруда з облицюванням із самоцвітів зведена (1630-1652) за наказом Великого Могола **Шах-Джахана** для його дружини.

У казках Індія завжди поставала країною незліченних скарбів. Індійські ювеліри виготовляли витончений золотий і срібний посуд, шліфували дороге каміння. Особливо високо цінувались статуетки-фігурки із слонової кості і цінних порід дерева. Ткачі майстерно ткали тонкі, як павутина, тканини.

Дієвим виявився вплив **Махатми Ганді** завдяки його друзям на Заході, на яких справили враження його відвертість і енергія. Його авторитет був значним завдяки успіху політики ненасилля у боротьбі за незалежність Індії. В наш час на Заході користуються популярністю релігійно-філософські концепції Індії, засоби та ідеї індійського містицизму.

4. Шлях відродження і сучасна Індія

В середині XVIII століття Індія стала одною з арен боротьби Британії та Франції за гегемонію в колоніях. Провідну роль у цій боротьбі відігравала британська **Ост-Індійська компанія**, яка частково витіснила з південно-східної Індії французів, а потім впродовж століття вела завоювання князівств Індії. Під час повстання в 1858 році британський парламент прийняв *закон про ліквідацію Ост-Індійської компанії*. Індія ставала складовою частиною Британської імперії (колонією), а королева **Вікторія** була проголошена імператрицею Індії.

В 1885 р. представники національної інтелігенції, ліберальні діячі, адвокати, прагнучи об'єднати різномірні шари індійського суспільства навколо ідеї самоврядування створили **Індійський Національний Конгрес (ІНК)** – партію, яка очолила боротьбу за незалежність Індії. Тому англійці, спираючись на політику «Поділяй і володарюй», загострювали протиріччя між індусами та мусульманами. Видатну роль у боротьбі за незалежність Індії відіграв

Мохандас Карамчанд Ганді, який отримав почесне ім'я **Махатма (Ганді)**, що означає «*велика душа*». Головним методом боротьби за незалежність Ганді запропонував *політику ненасильницького опору*. Він закликав *повністю відмовитися від співпраці з колонізаторами, не купувати їхні товари, не працювати в їх установах, не служити в їх армії*. Щоб залучити на свою сторону індійську буржуазію і розколоти визвольний рух, в 1919 р англійський парламент затвердив новий *Закон про управління Індією (Закон Роулетта)*. В обранні органів влади міг брати участь тільки один відсоток населення, але колоніальні влади і поліція могли кинути до в'язниці будь-яку особу, яка підозрюється в антиурядових настроях.

13 квітня 1919 р. в місті **Амрітсар** штату Пенджаб 20-тисячний мітинг прихильників ІНК був розстріляний англійськими військами. Бійня в Амрітсарі сколихнула Індію. ІНК на своїй сесії 1 грудня 1920 р вирішив почати по всій країні кампанію мирної непокорі. Мільйони людей відмовлялися працювати на колонізаторів і купувати англійські товари, влаштовували демонстрації і страйки.

3 червня 1947 р. був прийнятий *Закон про незалежність Індії*, за яким її розділили на два домініони – **Індію (Індійський Союз)** і **Пакистан**. 15 серпня 1947 р. проголосили незалежність двох держав, главою яких формально залишався монарх Великобританії. В Індії прем'єр-міністром став **Джавахарлал Неру**, в Пакистані – член Мусульманської Ліги **Ліакат Алі-хан**.

В наш час Республіка Індія є не просто важливим суб'єктом міжнародних відносин, але в умовах розвитку сучасного багатополюсного світу намагається перетворити південноазійський субконтинент – один із найбільших регіонів світу, на один з таких полюсів. Серцем цього регіону є, безперечно, Індія з її великими матеріальними та людськими ресурсами, економічним потенціалом та політичними амбіціями.

Республіка Індія є найбільшою за кількістю виборців світовою демократією, що подає приклад поєднання традиційних орієнтирів у розвитку суспільства з прогресом у галузі економіки, науки і технологій. Індія – це *четверта у світі за макроекономічними показниками* (після США, Китаю та Японії), із загальною сумою ВВП 2,23 трлн дол., на початку тисячоліття рівень його щорічного приросту перевищує 7 %.

Сучасна Республіка Індія має третій у світі за чисельністю *фонд висококваліфікованих технічних кадрів* і займає перше місце у світі за кількістю інженерів-програмістів. Вона є однією з небагатьох країн світу, що має ядерну програму, створену власними вітчизняними вченими. Серед пріоритетних напрямів розвитку науки і технологій такі галузі, як біотехнологія, розвиток космічної програми, океанологія, дослідження енергетичних ресурсів.

У той же час майже *третина індійського населення проживає за межею бідності*, країна постійно стикається з проблемами корумпованості у політиці, нерівномірності економічного розвитку, етнічні та конфесійні протиріччя, кастовий менталітет (кількість *далітів* – колишніх недоторканих становить 16 % населення країни).

Нову економічну політику в Індії було розпочато ще на початку 90-х рр. (автор реформ – економіст **М. Сінх** – міністр фінансів в уряді **Р. Ганді**), а другий етап реформ розпочався наприкінці XX ст. Лібералізація торгівлі та інвестицій, фінансова стабілізація, реформа державного сектору економіки, зменшення бюрократичного контролю, «сільська індустріалізація», розвиток наукоємних галузей і високих технологій, сприяли виходу країни з ізоляції.

Індія за короткий термін стала **одним із визнаних лідерів у галузі інформаційних технологій** і отримала великі прибутки завдяки розвитку цієї галузі. У 2000 р. експорт перевищив суму у 6 млрд. дол., передбачається, що в 2008 р. він сягне 50 млрд. дол. Вищі навчальні заклади м. **Бангалор** (індійської «**Силіконової долини**») випускають 25 тис. спеціалістів на рік – майже стільки ж, скільки всі вищі навчальні заклади США. Багато висококваліфікованих фахівців індійського походження складають значну частину працівників всесвітньо відомих компаній «**Microsoft**» (36 %), «**NASA**» (32 %) та ін.

Таким чином, здобутки соціокультурного розвитку Індійської цивілізації стали підґрунтям успіху сучасної модернізації Індії.

? Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає головна відмінність культур країн Сходу і Заходу?
2. Які основні етапи історії стародавньої Індії?
3. Якими досягненнями характеризувався соціокультурний розвиток індоєвропейського світу?
4. Яким є внесок Індії у світову культуру?
5. Яким способом Індія була перетворена на колонію Великої Британії?
6. Якими засобами Індія здобула незалежність?
7. Які процеси визначають розвиток сучасної Індії?

✍ Тести для самоперевірки:

1. З парадигмою антропоцентризму асоціюється поняття:

- а) Індійська цивілізація;
- б) Китайська цивілізація;
- в) Захід;
- г) Схід.

2. З парадигмою космоцентризму асоціюється поняття:

- а) Європейська цивілізація;
- б) Візантійська цивілізація;
- в) Захід;
- г) Схід.

3. Ознакою західної моделі мислення є:

- а) лінійність і послідовність;
- б) відсутність залежності від причинно-наслідкового зв'язку;
- в) не важливість життя індивіда у порівнянні з космічною історією;
- г) світовий закон, який є причиною існування світу природи і людини.

4. Ознакою східної моделі мислення є:

- а) значна роль знання у способі пізнання;

- б) ідея одноразовості світового процесу;
- в) відсутність ідеї одноразовості світового процесу;
- г) раціоналізації мислення.

♣Практичні завдання

1. Опишіть соціокультурні чинники, що постали гальмом на шляху розвитку Індійської цивілізації.
2. Охарактеризуйте роль соціокультурних чинників у сучасних досягненнях індійського суспільства.

Тема 9. Китайська цивілізація

План

1. Світоглядні засади Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу.
2. Занепад Китаю в ХІХ столітті
3. Відродження Китаю в середині ХХ – на початку ХХІ століття.

Ключові поняття: конфуціанство, даосизм, буддизм махаяни, колективістські цінності, Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ, комуністи, партія Гоміньдан, реформи Ден Сяопіна, власний культурно-історичний досвід.

1. Світоглядні засади Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу

Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ зародився на плодючих долинах нижньої течії китайських рік Хуанхе та Янцзи. Це «цивілізаційне ядро» згодом почало здійснювати різноплановий вплив на сусідні території і країни. Серед засадничих релігійно-філософських та етичних вчень особливу роль у цьому процесі відіграли **конфуціанство**, **даосизм**, а з початку нової ери, – китайська версія північного **буддизму махаяни**. Тисячолітній творчий синтез цих та інших традиційних вчень створив світогляд, морально-етичні імперативи, такі, що не мають рівноцінних аналогів у «західному світі».

Основні характерні риси Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу, які заклали *«синергетичний ефект»*, сприяли формуванню своєрідного **габітусу** далекосхідного соціуму у довгостроковому вимірі. Серед цих рис такі:

1). **Культура мислення** на Далекому Сході характеризується як діалектична, циклічна, холістична, світогляд реляційного спрямування, орієнтація на синтетичне, а не на аналітичне, диференційоване сприйняття світу;

2). Усталена за тисячоліття у населення **уява про власне суспільство**, соціум, державу, культуру, цивілізацію в цілому як серединну імперію, піднебесну, центр світу у протиставі до інших, якщо не варварських, то другорядних, менше розвинутих народів, своєрідний *«світогляд центру»*;

3). **Політична спрямованість традиційної філософії** на задоволення потреб державотворення, побудови ефективної системи управління, формування стратегічних орієнтирів на перспективу;

4). Повага до держави, влади, правителів, права, намагання дотримання існуючих нормативів та суспільного порядку, *лояльність до колективних цінностей* будь-якого порядку;

5). У Китаї та країнах-сусідах *людина із її здібностями була поставлена на одну сходику із діючими силами природи* – Небом і Землею, на противагу від Заходу із його орієнтацією на волю Творця;

6). Конфуціанці та постконфуціанці наполягають на визнанні за найвищу цінність не егалітаризм, рівність, а *ієрархію, підпорядкування молодших старшим*, відносини типу «патрон – клієнт»;

7). *Особистість* у конфуціанстві *виступає підпорядкованою суспільній системі* і виходить у своїй практичній поведінці не із своїх власних потреб і уподобань, а із соціальних вимог і обов'язків;

8). У конфуціанському та постконфуціанському суспільстві *головна увага приділяється не індивідуумам як таким, а відносинам між ними*. Роль індивідуальності тісно пов'язана з поняттям колективної особистості, де індивідуальність формується через членство у конкретній соціальній групі;

9). *Орієнтація на колективістські, традиційні, сімейні цінності*, повага до старших членів сім'ї, авторитет старійшин; - пріоритет обов'язків та зобов'язань особистості на Сході, верховенство етики та моралі на противагу пріоритету права на Заході. Це призводить до солідаризації східних суспільств і «атомізації» західних;

10). Наявність багатовікової традиції сумлінної праці та *повага до праці і її результатів*, незалежно від об'єкту застосування здібностей людини.

11). Традиційно *високий авторитет освіти, вчителя, мислителя, педагога*;

12). Наявність *багатовікового «соціального ліфту»*, коли людина завдяки рівню освіти і конкурсному відбору могла потрапити до найвищих суспільних верств, рангів, незалежно від її походження та майнового стану;

13). Наявність на генетичному рівні досить *високого «мобілізаційного» потенціалу населення* завдяки тисячоліттям війн, боротьбою із нищівними стихійними лихами, зведення циклопічних інженерних споруд тощо;

14). *Релігійна віротерпимість*, синкретизм, властивість дотримуватись одночасно декількох релігійно-філософських та ідеологічних доктрин, зберігаючи при цьому власне традиційне «світоглядне ядро»;

Таким чином, серед цивілізаційних систем унікальне місце посідає *Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ* із системоутворюючим ядром на території сучасного континентального Китаю. Засадничі принципи Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу в основному були сформовані ще 3-4 тис. років тому, але опора на них дозволила Китаю в останні десятиліття знову досягнути соціально-економічного піднесення, ренесансу давньої культури, ідеології, філософської думки і державотворчих процесів.

2. Занепад Китаю в XIX столітті

На початку XVIII століття *Китай був найрозвиненішою країною світу*. Економіка Піднебесної сумарно в 2,5 рази перевищувала економіку Західної

Європи. У XVIII ст. Західний світ був зачарований Сходом. Головним товаром Китаю був чай. Плата сріблом за чай привела до торгового дисбалансу, коли майже все срібло Британської Корони йшло на імпорт китайського чаю. Англійці не бажали сплачувати за чай срібною монетою, і шукали товар, який міг би створити попит в Китаї, аналогічний чаю в Англії. **Ост-Індійська компанія**, яка володіла монополією на покупку бенгальського опіуму, стала контрабандою доставляти наркотик в Китай. У Піднебесній перша нелегальна партія опіуму в 1,5 тонни була успішно і швидко реалізована за срібло в 1775 році. Нова економічна чайно-опіумна модель стала дуже вигідною для Великої Британії. Імператор **Цянь Лун** усвідомив опіумну проблему занадто пізно, коли Китай зіткнувся із *загрозою національного масштабу – тотальною наркозалежністю*. У 1839 р. за дорученням імператора в Кантоні у морському порту було вилучено понад 20 тисяч ящиків з опіумом. Через місяць Кантон був повністю закритий для європейських торговців, і з цього моменту, *військовий конфлікт між Сходом і Заходом стає неминучим*. На початку 1840 року почалася **Опіумна війна**. Британська ескадра з 40 найсучасніших кораблів, з п'ятьма тисячами солдатів, прибула в Кантон з **ультиматумом китайському імператору**. У 1842 році англійська армія захопила столицю **Нанкін**, де імператор прийняв всі ультимативні вимоги Великої Британії. **Нанкінський ультимативний договір** 1842 р. де-юре став початком «століття принижень», і перетворив Китай в **колоніальний придаток британської корони**. У Китаї почалася 20-річна громадянська смута і нова опіумна війна. У 1856 році військовий альянс Франції і США на чолі з Англією під приводом звільнення британського торговця починають другий етап опіумної війни. У цій війні Китай зазнав повного фіаско. В 1860 році альянс західних країн захопив Пекін. **Пекінський мирний договір** зобов'язав Китай виплатити союзникам військові контрибуції, зняв усі обмеження на продаж опіуму в Китаї. До кінця XIX ст. провідні держави світу розділили Китай на зони впливу і **напівколонію**.

2. Занепад Китаю в XIX столітті

Після закінчення тривалої громадянської війни між **комуністами** та **партією Гоміньдан** 1 жовтня 1949 р. була проголошена **Китайська Народна Республіка**, лідером якої став **Мао Цзе Дун**. В Китаї установився комуністичний режим.

Після смерті Мао Цзедуна повернувся з вигнання **Ден Сяопін** – видатний політичний діяч, який увійшов в історію Китаю як **«батько реформ»**. Він був ініціатором нового курсу, прийнятого у 1978 р. на III Пленумі ЦК КПК одинадцятого скликання під назвою «соціалізм із китайською специфікою». Ден Сяопін керувався давньою китайською приказкою: «Не має значення, біла кішка або сіра. Головне, аби вона ловила мишей». Існує припущення, що одним із важелів, які сприяли успішному розвитку країни, від того часу стала відмова від безумовного слідування апріорним ідеологічним догматам. Ден Сяопін поклав край дискусіям партійних теоретиків щодо винятково капіталістичної природи ринку. Було визнано, що *ринкова економіка може бути як капіталістичною, так і соціалістичною*. Тому судити про ефективність і

корисність тих чи інших реформ слід не за тим, наскільки вони відповідають якимось абстрактним ідеалам, а наскільки вони наближають розв'язання конкретних завдань у межах загальної раціональної стратегії. Мірилом наступності перетворень стала їх економічна ефективність, а ідеологічний чинник перемістився на друге місце.

У зазначеному гаслі виявляється цивілізаційний аспект тих реформ, які були започатковані в 1978 р., продовжуються досі і наслідки яких вражають світ. *З відсталोї аграрної країни КНР перетворився на одного із світових лідерів, який має найвищі темпи економічного зростання і вийшов у лідери за обсягами виробництва.* Головний фактор успіхів Китаю полягає в тому, що китайці продемонстрували підхід, який, з одного боку, бере все *найкраще, що напрацьовано іншими народами*, а з іншого, *враховує власний культурно-історичний досвід*, ретельно відбираючи все те, що може принести користь для розвитку держави. Опора на традиції, прив'язка реформ до цивілізаційних основ роблять політику перетворень прийнятнішою для суспільної свідомості, посилюють стабільність у проведенні трансформаційного курсу. Саме це забезпечує успішність модернізації. Основою трансформації Китаю став *синтез принципів західної техногенної культури зі східними духовними традиціями за умов збереження національної культурної ідентичності і цивілізаційної самобутності.* Давня китайська мудрість учить: «Якщо світ змінюється – змінюйся разом із ним». Китайська цивілізація відрізняється високою мірою самоідентичності та гомогенності в поєднанні зі здатністю до навчання, самооновлення, адаптації до нових умов. *Принцип хуасі («перетравлення»)* або китаїзації іноземного і зараз є важливим принципом сучасного Китаю. Парадокс полягає в тому, що його давні традиції стали основою теперішнього прориву.

За темпами економічного, соціального, фінансового і технологічного зростання змагається з Китаєм нині не здатна жодна з розвинутих країн. Англійський тижневик *«Економіст»* опублікував прогноз, у якому порівняно темпи модернізації деяких країн. Для того щоб збільшити вдвічі середній дохід на душу населення Великої Британії, потрібно 58 років, Сполучених Штатів – 47 років, Японії – 34 роки, Південної Кореї – 11 років, а Китаю – лише 10. Якщо КНР вдасться зберегти темпи зростання ВВП на душу населення на рівні 6-7%, то до 2020 р. рівень життя китайців досягне нинішнього рівня Іспанії. В 2006 року Китай оприлюднив інформацію про те, що до 2050 р. в країні не залишиться бідняків. До цього часу мінімальний щомісячний дохід середньостатистичного громадянина становитиме 1300 доларів США, а середня тривалість життя перевищить 80 років.

Основним засобом досягнення позитивних змін стала індустріалізація з наступним вирівнюванням рівня життя між міським і сільським населенням. Китайський досвід показав, що поступовість переходу до ринкової системи і пом'якшення соціальних наслідків економічних реформ дає змогу послабити чи навіть ліквідувати антиринкові настрої серед населення.

Високим темпам економічного зростання КНР сприяли певні економічні фактори, зокрема такі:

1. *Перебування КНР на етапі індустріалізації*, завдяки якій потенціал екстенсивного зростання ще не вичерпаний. Країна досягла високих показників валового виробництва, а показники ВВП на душу населення залишаються на низькому рівні. Для їхнього підвищення необхідне економічне зростання.

2. *Зниження частки аграрного сектору у ВВП*. Поступово скорочується питома вага зайнятих у сільському господарстві працівників і збільшується в інших секторах народного господарства. міграція робочої сили з нединамічного сектору в галузі з вищою віддачею сприяє прискоренню темпів економічного зростання.

3. *Зменшення військового навантаження китайської економіки протягом періоду реформування*. Це звільняє ресурси для розвитку цивільних галузей.

4. *Збереження в руках уряду командних важелів макроекономічного державного регулювання*, що дає змогу уряду вчасно змінювати курс реформ, оперативно реагувати на проблеми.

5. Лідери Китаю вважають, що *пріоритетним є науковий розвиток Китаю*, а тому більше уваги приділяють *координуванню розвитку економіки і суспільства, прискоренню розвитку соціальної сфери, встановленню рівності в суспільстві*, щоб усі громадяни змогли скористатися досягненнями реформ.

Спостерігається нова для Китаю *тенденція не тільки брати зарубіжні інвестиції, а й бути інвестором за кордоном*. У 2005 р. обсяг прямих інвестицій китайських підприємств у зарубіжних країнах досяг 6,92 млрд. доларів США, 1067 китайських підприємств створили чи одержали дозвіл на створення за кордоном філій, що на 28,7% більше порівняно з попереднім роком. До кінця 2005 р. сукупний обсяг прямих інвестицій китайських підприємств за кордоном досяг 51,7 млрд. доларів США, доходи від виконання підрядних робіт і надання робочої сили – 135,8 млрд. і 35,6 млрд. доларів США відповідно.

Таким чином, *тисячолітній соціокультурний досвід Китаю став одним із визначальних чинників успіху модернізації сучасного китайського суспільства*.

? Питання для самоконтролю:

1. Як філософсько-релігійні засади Стародавнього Китаю визначили шлях формування китайської цивілізації?
2. Які риси Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу сформували фундамент Китайської цивілізації?
3. Чому і як відбувався занепад Китаю в XIX столітті?
4. Як відбувалося відродження Китаю у XX столітті?
5. В чому сутність реформ Ден Сяопіна?
6. Яких успіхів у модернізації країни досяг сучасний Китай?
7. Які соціокультурні чинники забезпечили успіх китайських реформ?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Для Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу НЕ є типовою рисою:

- а) людина із її здібностями, яка поставлена на одну сходинку із діючими силами природи;
- б) ієрархію з підпорядкування молодших старшим;
- в) пріоритет приватної власності;
- г) повага до праці і її результатів.

2. Батьком «китайських реформ» став:

- а) Чан Кай Ші;
- б) Сунь Ятсен;
- в) Мао Цзе дун;
- г) Ден Сяопин.

3. До причин успіху модернізації сучасного Китаю НЕ відноситься:

- а) проведення індустріалізації;
- б) проведення неоліберальних реформ;
- в) широке залучення іноземних інвестицій;
- г) опора на власний історико-культурний досвід.

☞ Практичні завдання

1. Поміркуйте, в чому проявилася циклічність соціокультурного розвитку Китаю.
2. Проаналізуйте роль взаємозв'язку традицій та новацій в модернізації сучасного Китаю.

Тема 10. Ісламська цивілізація

План

1. Витоки ісламської цивілізації.
2. Формування ісламської цивілізації.

Ключові поняття: арабський світ, іслам, Коран, Арабський халіфат, Османська імперія, династія Великих Моголів.

1. Витоки ісламської цивілізації

Мислитель **А. Тойнбі** виділив двадцять одну розвинуту цивілізацію (зрештою, їх чисельність зведена до тринадцяти), серед яких, на думку дослідника, збереглися живими лише сім: західна, православна, індуїстська, далекосхідна, китайська, іранська та арабська. Серед системоутворюючих факторів цивілізаційності він вважає *релігію*, тож для нього очевидно, що *арабський світ* – це «*Ісламська цивілізація*», фундаментом якої є вчення пророка **Мухаммеда**.

А. Тойнбі переконаний в хибності тези, що Ісламська цивілізація почала свій відлік та існування одночасно із самим ісламом. Він певен: так само, як і християнство колись виникло і «увійшло в повну силу» в межах іншої

(Елліністичної) цивілізації, так і мусульманська меншина конституювалася в іншо-цивілізаційному світі, в оточенні несторіанської, монофізитської та зороастрійської цивілізацій. Мали пройти століття, аби нова релігія – **іслам** – зуміла «удочерити» нову цивілізацію, та забезпечити формування *мусульманської цивілізації*, віднесене ним до XIII століття.

Завдяки спадщині **Макса Вебера** і **Арнольда Тойнбі** відбувається усвідомлення того факту, що світові цивілізації, відмінні за часом буття, простором існування, соціокультурним генотипом, найістотніше різняться саме у духовно-релігійній царині; їх глибинна самобутність виводиться зі специфіки *світобачення, світовідношення і світовідчуття*, притаманних кожній великій релігійній системі. Для їх позначення вживають саме релігіє-назви: світ «католицький», «православний», «іудейський», «індуїстський», «конфуціанський», «ісламський» тощо.

Дослідження особливостей і закономірностей формування й поступу мусульманської цивілізації потребує визначення деяких моментів **методологічного характеру**. По-перше, ісламознавчі розвідки потребують чіткого розмежування понять «мусульманська цивілізація», «мусульманський світ», «світ Ісламу», «країни поширення ісламу». На відміну від поняття «мусульманський світ», яке позначає соціокультурну, естетичну, етнопсихологічну, моральну і політичну реальність, словосполучення «**світ Ісламу**» частина дослідників наповнює переважно політичним змістом: під цим розуміються ісламські країни як колективний суб'єкт міжнародних відносин, що існує у такій якості лише кілька десятиліть (більшість ісламських країн і міждержавних організацій мусульман з'явилися на політичній арені лише після II Світової війни). За іншого підходу, поняття «**світ Ісламу**» тлумачиться як ширше за «мусульманський світ» поняття, яке охоплює не тільки ареал традиційно-історичного поширення ісламу, а й субареали мусульманських діаспор в немусульманських країнах (загальна кількість мусульман сягнула на поч. XXI ст. 1,3-1,5 млрд. осіб). Дехто заперечує правомірність вживання понять «мусульманський світ» чи «ісламський світ» у сенсі відносно автономної специфічної реальності, натомість, виводять словосполучення «**країни поширення ісламу**», адже в більшості з цих країн правлять прозахідні «ісламофобні еліти постколоніальної формації».

По-друге, сучасна ситуація в науці характеризується плюралізмом теоретичних моделей, множинністю підходів і концепцій цивілізаційного розвитку, розбудованих на різних засадах і принципах. Спостерігається суголосність позицій щодо *назрілої необхідності інтегральних підходів до розробки теорії цивілізації, певного синтезу різних методологічних принципів і досягнення консенсусу*. Тому мусульманську цивілізацію розглядають як реальну, відносно автономну соціокультурну систему (цілісність), здатну до самоорганізації й саморозвитку, що має власні просторові й часові, статичні й динамічні параметри, сформовані базові духовно-культурні цінності (архетипи, прафеномени), є внутрішньо гетерогенною і водночас генетично й структурно взаємопов'язаною, вироблює відносно стійкі та ієрархічно упорядковані мережі економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків.

По-третє, парадигмальною для вивчення цивілізації є закладена ще класиками культурологічно-цивілізаційного підходу *ідея соціокультурної унікальності кожної цивілізації*.

По-четверте, *саме релігія висуває і сакралізує ті ціннісні парадигми, навколо яких виростають цивілізації*; релігія генерує ідеї і символи, що постають цементуючою силою цивілізаційних ойкумен; релігія функціонує як ефективний суспільний чинник, що інтегрує індивідів у стійкі, ієрархічно організовані спільноти.

2. Формування ісламської цивілізації.

Науковці узагальнили основні закономірності розвитку та базові, структуротворчі ознаки обширного і специфічного сегменту людства, яким є мусульманська цивілізація. Спираючись на висновки і нароби істориків-ісламознавців, вчені виділили в поступі мусульманської цивілізації кілька періодів. Кожен із них, не лише мав свої особливості, але й характеризувався тенденцією до створення універсального надетнічного соціокультурного об'єднання, ставав черговим етапом самовизначення і самоствердження мусульманської цивілізації, ставав новим способом розкриття її архетипових цінностей і новим рівнем її самореалізації.

Виділяють *основні періоди в історичному розвитку мусульманської цивілізації*:

1) період *становлення ісламу* і початок формування мусульманської цивілізації (VII - XI ст.);

2) період розпаду *Аббасидського халіфату* і творення нової конфігурації мусульманського цивілізаційного простору (X – поч. XIII ст.);

3) період *переструктуризації мусульманської ойкумени* (після монгольського нашествия) та плуралізації форм ісламського суспільства від Атлантичного до Індійського океану (XIII-XVIII ст.);

4) період *колонізації європейськими метрополіями* і «накинutoї» модернізації (кін. XVIII - поч. XX ст.);

5) період *цивілізаційного відродження* і формування *національно-державної* структурованості мусульманського світу (від середини XX ст.), втягнення у глобалізаційні процеси.

Мухаммед (Магомет) – центральна фігура в ісламі, пророк, який започаткував релігію *іслам* (мусульманство). Його вважають історичною особою, засновником перших громад мусульман, з його слів було записано *Коран* – «Священну книгу мусульман». Він був політичним діячем, засновником і головою мусульманської громади (умми), яка в процесі його безпосереднього правління утворила *велике державне формування на Аравійському півострові*. За правління Магомета більшість арабів було об'єднано в одну державу.

Сутність великої історичної місії Мухаммеда полягала не стільки в тому, що саме він об'єднав кочові аравійські племена і спромігся завоювати Близький і Середній Схід (бо і без нього хтось міг би об'єднати арабів), а в тому, що він *став засновником нової – одночасно і релігійної, і суспільно-політичної – системи*, яка зробила подібне об'єднання міцним, тривалим,

ефективним, здатним функціонувати протягом століть, адаптуючись до нових реалій і викликів. Його місія стає успішною через усвідомлення і прийняття тієї обставини, що для досягнення успіху недостатньо й неможливо лишатися тільки Пророком – треба також ставати і Політиком, і Законодавцем.

Мусульманська цивілізація склалася в основному у перші три століття з часу виникнення арабської держави (VII-IX ст. н.е.) на території, завойованій арабами-мусульманами протягом перших ста років існування **Халіфату**. Вона охопила й інтегрувала терени давніх цивілізацій Середземномор'я, Західної і Середньої Азії, що й стали здобрим культурним ґрунтом для її зростання. Напевне той історичний парадокс, що ця цивілізація була витворена народом, який знаходився на значно нижчому рівні розвитку, порівняно із традиційними суспільствами стародавньої доби, частково пояснюється тією фактором, що Аравійський півострів століттями знаходився на перехресті цивілізуючих впливів кількох блискучих локальних цивілізацій тієї епохи, був поєднаний з ними територіальними, торгівельними й культурними зв'язками. Створена протягом ста років по смерті пророка Мухаммеда одна з найвеличніших держав того часу – **Арабський Халіфат** – по суті, інтегрувала політично та ідеологічно усю серединну частину тодішнього цивілізованого світу.

Мусульманська цивілізація зароджувалася в регіоні, який став одним з головних центрів глибоких духовних перетворень доби «осьового часу». Передньоазійсько-Близькосхідний регіон є батьківщиною великих духовних традицій – **їудаїзму** (в Палестині) та **зороастризму** (в Ірані), які, вступаючи з часом у безпосередню взаємодію, стимулюють зрушення і в світогляді сусідніх народів, продукуючи спектр релігійних і релігійно-філософських течій. А через кілька століть на ґрунті складного синтезу і опертя на елліністичні інтелектуальні ресурси тут виростає **християнська релігія**, в усій множинності її виявів. Тож генезис ісламу, як духовної основи мусульманської цивілізації, відбувається в ареалі перетину потужних релігійних впливів і з **надр спільної релігійно-духовної традиції**.

Через завоювання земель Іраку, Ірану, Сирії, Єгипту та їх політичне поєднання (вперше за тисячоліття від часу розпаду **імперії Ахеменідів**) ісламська держава ставала державою-спадкоємицею рівно як **імперії Сасанідів**, так і **Римської імперії**.

У IX-X ст. в межах мусульманської цивілізації поступово формувалися такі **субцивілізаційні структури**: *арабомовна, іраномовна та тюркомовна*.

У X ст. Арабський Халіфат розпався на самостійні державні утворення, а мусульманський світ набув стійкої структурованості: конституювалися **халіфати Фатимідів** (у добу своєї могутності охопив території Єгипту, Магрибу, Палестини і Сирії), **Омейядів** (на теренах Іспанії й Португалії) та **Абасидів** (кордони якого простиралися фактично до Китаю). Одним із важливих чинників розпаду первісної політичної єдності стає розкол на *сунітів* і *шиїтів*.

Страшного удару мусульманському світові, особливо на схід від Євфрату, в Азії і Поволжі, було завдано монгольськими походами в XIII ст. Повний підриз сільськогосподарського виробництва (через руйнування складних

систем іригації, які тисячоліттями забезпечували аграрне функціонування регіону), нищівна руйнація міст і цивілізаційних осередків, масові винищення населення тощо призвели до спустошення земель, зміщення морських і торгівельних шляхів в XV ст. та занепаду Південно-Західної Азії та Єгипту на кілька століть.

У середньому та пізньому середньовіччі з'явилися потужні ісламські імперії, що боролися за гегемонію як на території всієї ісламської цивілізації, так і за її межами, а своїми завоюваннями значно розширили її кордони на схід і північний захід. Із середовища тюркомовних народів у XIII столітті вийшли турки-османи, які створили могутню **Османську імперію**, що проіснувала понад 600 років, поглинула Візантію, стала на кілька століть провідною силою Середземноморсько-Передньоазійському регіоні, а на піку своєї могутності охопила більшу частину території колишнього Арабського Халіфату (Малу Азію, Близній Схід, північну Африку, Балкани, Причорномор'я та північноєвропейські землі). Понад три століття (1526-1858 рр.) перебувала при владі **династія Великих Моголів**, яка створила централізовану монархію, а у добу свого найбільшого розквіту охопила майже всю територію Індії (крім крайнього Півдня). В цих імперіях склалися великі поліконфесійні суспільства і високорозвинуті культури.

Відтинок світової історії від XV до середини XX ст. – це картина знищення колишньої глобальної рівноваги між світовими цивілізаціями: *промислова революція докорінно змінила співвідношення позицій християнської Західної Європи і мусульманського Сходу*, надавши засоби для ствердження європейського панування у світі та придушення міжцивілізаційної конкуренції. ***Під тиском капіталістичного Заходу базові економічні, політичні, соціальні структури мусульманської цивілізації почали зазнавати швидкої і безжальної деформації.***

? Питання для самоконтролю:

1. Які особливості методології дослідження ісламської цивілізації?
2. Які соціокультурні передумови ісламської цивілізації?
3. З якими подіями пов'язане формування ісламської цивілізації?
4. Які основні періоди виділяються в історичному розвитку ісламської цивілізації?
5. Яку роль у розвитку ісламської цивілізації відіграла Османська імперія?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Зародження Ісламської цивілізації відбувалося:

- а) у VII ст.;
- б) у VIII ст.;
- в) у X ст.;
- г) у XIII ст.

2. Фундамент Ісламської цивілізації сформувався:

- а) у VII ст.;
- б) у VIII ст.;

- в) у Х ст.;
- г) у ХІІІ ст.

3. Становлення Ісламської цивілізації пов'язане з:

- а) Арабським халіфатом;
- б) халіфатом Омейядів;
- в) Османською імперією;
- г) імперією Великих Моголів.

✪ Практичні завдання

1. Охарактеризуйте основні соціокультурні чинники формування Ісламської цивілізації.
2. Як соціокультурні чинники впливають на піднесення Ісламської цивілізації в сучасному світі.

Тема 11. Україна в цивілізаційній системі людства

План

1. Цивілізаційна структура людства.
2. Місце України в системі цивілізацій.
3. Формування української культури в контексті взаємодії цивілізацій.

Ключові поняття: транscивілізаційні ідентичності, зони цивілізаційних стиків, українська культура, Візантійсько-Східнохристиянський цивілізаційний світ, Східнослов'янсько-Православна цивілізація, Макрохристиянський світ, індивідуалістичний принцип аксіології, Східноправославна субцивілізація.

1. Цивілізаційна структура людства

За оцінкою **Ю.В. Павленка**, на сьогоднішній день ми не маємо загальновизнаної концепції цивілізаційної структури людства. Видатний вчений запропонував власну модель *концептуальної схеми цивілізаційної структури людства*. Основними цивілізаційними масивами людства є *Китайсько-Далекосхідний, Індійсько-Південноазійський, Мусульмансько-Афроазійський та Макрохристиянський цивілізаційні світи*.

Відповідно до таких критеріїв як рівень консолідації, ці цивілізаційні світи можуть відповідати одній цивілізації з її автономними периферійними філіаціями або складатися з двох чи навіть більше цивілізацій.

Макрохристиянський світ постає найширшим і найпотужнішим, але водночас і найстрокатішим за своєю цивілізаційною природою. В ньому виразно проглядаються: а) *Західна, Північноатлантична або Північноамерикансько-західноєвропейська цивілізація* (з окремими філіаціями у вигляді Австралії з Новою Зеландією та частково Південною Африкою), яка виразно розмежовується на потужні *Північноамериканський та Західноєвропейський блоки*; б) *Східнослов'янсько-Православна цивілізація*; в) *Латиноамериканська цивілізаційна спільність* (поки що недостатньо підстав вважати її окремою цивілізацією).

Окремі регіони сучасного світу, де власна цивілізаційна ідентичність не вимальовується, але де накладаються одна на одну хвилі іноцивілізаційних впливів, можуть бути позначені як *трансцивілізаційні*. (**Тропічна Африка і Океанія**). Інші регіони, де історично утворився нестійкий, суперечливий симбіоз між двома чи більше цивілізаціями (**Балкани, Кавказ, Африканський Ріг, Південно-Східна Азія**), можуть бути визначені як *зони цивілізаційних стиків*. Ці стики припадають не лише на області зіткнення окремих цивілізаційних світів, а й на територіально відносно невеликі локуси взаємонакладання чи зіткнення цивілізацій у межах одного цивілізаційного світу (Східна Прибалтика і Західна Україна на межі Західної та Східнослов'янсько-Православної).

2. Місце України в системі цивілізацій

Лише уявляючи загальну картину цивілізаційного поділу сучасного людства можна визначити місце в ній України. Вона не «транзитна», «межова», а у своїй основі є *органічною західною частиною Східнослов'янсько-Православної цивілізації*, з корекцією на те, що з огляду на відомі історичні обставини її західні області, що тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав, є *стиковою зоною Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-північноатлантичної цивілізації*.

Таке визначення знімає (як некоректно поставлене) питання про те, чи належить Україна «до Європи» (в цивілізаційному розумінні останньої), чи ні.

Вона, як і Росія та Білорусь, належить до *Макрохристиянського світу* (хоча на своєму півдні у Криму має стикову зону з Мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом з Росією і Білоруссю) до Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між основними цивілізаційними складовими Макрохристиянського світу.

Визнання в науці *Східнослов'янсько-Православної цивілізації* як реальності сьогодення після майже суцільної секуляризації соціокультурного життя за радянських часів і значної релігійної індиферентності її представників сьогодні, виправдане насамперед фактом спадкоємності соціокультурного розвитку її складових.

Східнослов'янсько-Православна цивілізація, як і Східнохристиянський світ, входить складовою частиною до *Макрохристиянської цивілізаційної ойкумени*, яка складається з кількох основних компонентів. Це сама *Західна*, у прообразі *Західнохристиянська доба Середньовіччя, Північноатлантична, Західноєвропейсько-північноамериканська цивілізація*. Вона складається з двох цивілізаційних блоків – *Північноамериканського* та *Європейського*, при тому що останній поділяється на дві субцивілізаційні структури – *романсько-католицьку* та *германсько-протестантську* зі своїми проміжними локусами (австрійці і баварці – германці-католики тощо), а також містить інші етноцивілізаційні компоненти (західних слов'ян, угорців тощо). Третім цивілізаційним компонентом *Макрохристиянського світу* виступає Латинська Америка.

Захід, зокрема Західно-Центральна Європа, країни, що об'єдналися у **Європейський Союз**, або ті, що мають шанси увійти до нього, історично, впродовж тисячоліття, має виразну цивілізаційну ідентичність і самосвідомість, етномовну та політичну структуру, спільні цінності й історичні символи. Ця ідентичність спирається на ранньосередньовічний романо-германський синтез та союз франкської державності з папським престолом, символічно визначений у 800 р. коронацією Римським папою **Карла Великого** титулом імператора. Весь подальший цивілізаційний розвиток Європи проходив під знаком її **світсько-конфесійного дуалізму**.

Можна дискутувати, якою мірою до Європи, саме в цивілізаційному, соціокультурному відношенні, як Західнохристиянсько-Новоєвропейського світу, причетні **Галичина, Закарпаття і Волинь**. Але безпідставно було б декларувати ідентичність з нею таких українських регіонів як **Придніпров'я, Слобожанщина, Донеччина** чи **Крим**.

Степова Україна з Донеччиною, а до прийняття християнства і майже вся її лісостепова смуга з **Середнім Придніпров'ям і Подесенням**, з найдавніших часів розгалуження індоєвропейської племінної спільноти, були органічно причетні євразійському світу, в якому у I тис. до н.е. – I тис. н.е. провідну роль відігравали **іраномовні скіфсько-сарматські етноси**, а потім **тюркські народи**. Більшість з останніх прийняла **іслам**, тоді як основна маса слов'янства Балкан та Східної Європи (Київської Русі) стає **органічною складовою середньовічного Візантійсько-Східнохристиянського цивілізаційного світу**. Його базові соціокультурні підстави на рівні елементів античної спадщини та біблійних, старозаповітних коренів духовної традиції, **органічно споріднені з західнохристиянським ментально-ціннісним підґрунтям**. На цивілізаційному рівні межа між Західнохристиянським та Східнохристиянським світами набула яскравого вираження вже у V ст., а інституційно було оформлене остаточним **розколом християнства на православ'я і католицизм у 1054 р.**

Народи Східнослов'янсько-Православної цивілізації впродовж останніх століть знаходилися в полі потужного впливу Заходу і тією чи іншою мірою залучалися до процесів, що характеризували його розвиток, але не системно, а вибірково, частково, *багато в чому істотно реалізуючи тенденції, пов'язані з їх власною, принципово відмінною від Заходу, соціокультурною природою*. Серед компонентів Східнослов'янсько-Православної цивілізації **Україна була найбільшою мірою дотичною до Заходу на рівні не лише панівних і освічених верств, а й пересічного населення**. Це стосується перш за все її західних областей, особливо **Закарпаття і Галичини**, що пояснюється відомими історичними обставинами.

На її сході і півдні, навіть у серцевині українського культурно-історичного життя, в **Середньому Подніпров'ї**, спостерігаємо іншу картину.

3. Формування української культури в контексті взаємодії цивілізацій

В цивілізаційному плані *традиційна українська культура органічно входить до культурного контексту християнської традиції з її античним і біблійним підґрунтям*, а на етнографічно-мовному рівні виступає культурою

одного з найчисельніших слов'янських народів. У цьому відношенні українська культура стоїть значно ближче до російської, польської, італійської та німецької культур, ніж до культурних традицій татар чи казахів. Але для західного світу *«європейськість»* є не тим, що є спільним між ним та колом народів православної традиції, а певними властивостями притаманними саме Західній цивілізації. В підґрунті Західної цивілізації невід'ємно знаходяться *реалії середньовічного романо-германського світу*: папство з подальшим католицько-протестантським дуалізмом і спільна політична система, прообразом якої була імперія Карла Великого. Невід'ємною властивістю Західної цивілізації також є *самодостатня особистість*, основа якої була сформована в унікальному духовному кліматі епохи *Відродження* та *Реформації*, у той час як до українсько-білоруських земель, не кажучи про Росію, дійшли лише спізнілі відлуння соціокультурної трансформації Європи.

Загальновизнаними ментально-ціннісними засадами Західного світу є *раціоналізм, індивідуалізм, утилітарно-прагматичне ставлення до навколишнього світу як до засобу досягнення власної мети*. Значення особистості пересічної людини як абсолютної, самодостатньої цінності утверджується тільки в Західній цивілізації. У XIX-XX ст. *індивідуалістичний принцип аксіології* був заперечений тоталітарними ідеологіями марксистсько-комуністичного і національно-фашистського типів. Шукати ж його в нашій українській історії від козацьких повстань до сьогодення – справа безнадійна. Ці *ідеали* можемо знайти у вищих зразках української філософської думки і художньої літератури. У Г. Сковороди і Т. Шевченка, М. Драгоманова й І. Франка. Лесі Українки і О. Олеся, М. Коцюбинського і В. Липинського. Але й там вони завжди урівноважені, якщо не підпорядковані, *ідеалу неконкурентної суспільної злагоди і гармонії*.

Розв'язання проблеми цивілізаційної ідентичності України науковці вбачають через визначення її в системі двох основних координат її буття: стрижневого розвитку *власної слов'янсько-православної традиції* (з початковою опорою на *візантійську спадщину*) та, з періоду пізнього Середньовіччя, тісної *взаємодії із Західною цивілізацією* (при не лише *сприйнятті її досягнень*, а й періодичному *відштовхуванні від неї*, як під час козацьких повстань). Але базове тло Слов'янсько-Православної цивілізації та основа української культури має давньоруські корені і має *східнослов'янсько-візантійсько-балканські витоки*.

Дослідники зазначають, що *Східноправославна (московсько-російська) субцивілізація*, яка кілька століть ставилася до Заходу відчужено і не була схильною сприймати його культурні досягнення, створила потужну державність, яка у другій половині XVII ст. охоплювала простори від Дніпра до Тихого океану. *Через освічених українців відбулося запліднення Росії адаптованими до православного духовного підґрунтя досягненнями європейської культури*, і вони, особливо у XVIII ст., ніяк не можуть розглядатися пригнобленою нацією в Російській імперії. У другій половині XIX ст. були обмеження і навіть заборона українського друкованого слова. Але *українці входили, як і росіяни, у всі, у тому числі і найвищі, верстви*.

Петровська (Російська) імперія стала своєрідним синтезом обох тенденцій. *Мета здобуття військово-політичного паритету із Заходом* (та переваги над Мусульманським Сходом) вирішувалася через всіляке залучення технічного, політичного і культурного досвіду європейських країн, у чому визначну роль у XVIII ст. відігравали освічені українці. Досить згадати **Феофана Прокоповича**, ідеолога і проектувальника Петровських реформ, або канцлера **О. Безбородька**. Важко погодитися із поширеною думкою, що Україна у складі Російської імперії та СРСР була лише пригнобленою колонією. Без активної діяльності українців у царині культури на всіх щаблях суспільно-політичної ієрархії ці держави були б неможливими.

? Питання для самоконтролю:

1. Що являє собою Макрохристиянський світ?
2. Якими є витoki цивілізаційної ідентичності України?
3. Якими є зв'язки української культури з європейською культурою?
4. Як освічені українці вплинули на Східноправославну субцивілізацію?
5. Яке місце України в системі цивілізацій?

✍ Тести для самоперевірки:

1. Місце України в системі цивілізацій:

- а) окрема цивілізація;
- б) складова Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації;
- в) складова Східнослов'янсько-Православної цивілізації;
- г) стикова зона Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-північноатлантичної цивілізацій.

2. Межа між Західнохристиянським та Східнохристиянським світами позначилася:

- а) ідентичністю ранньосередньовічного романо-германського синтезу, що позначений східними кордонами володінь імперії Карла Великого (800 рік);
- б) західними кордонами Київської Русі в період її розквіту (середина XX ст.);
- в) розколом християнства на православ'я і католицизм у 1054 р.;
- г) західним кордоном імперії Петра I (1721 р.).

3. Який із чинників НЕ відноситься до витоків формування цивілізаційної ідентичності України?

- а) розвиток культури у контексті християнської традиції;
- б) східнослов'янсько-візантійсько-балканські витoki культури;
- в) суттєвий вплив на культуру взаємодії із Західною цивілізацією;
- г) суттєвий вплив Реформації на формування культури.

📌 Практичні завдання

1. Поясніть роль основних соціокультурних чинників у формуванні української державності.
2. Поміркуйте, яким був вплив сусідніх народів на соціокультурний розвиток українських земель.

Тема 12. Соціокультурна природа українського народу

План

1. Роль культури в житті людини і народу.
2. Архетипи української культури.

Ключові поняття: «історичний універсум», національна культура, нація, цінності життя, культурно-історичний процес, первинні базові колективи, архетипи (праформи), «філософії серця», концепція софійності світу, антропоцентризм.

1. Роль культури в житті людини і народу

Дослідники зазначають: наш час пов'язує в *єдиний соціально-духовний вузол культуру (цінності життя), історію (долю народу) та націю (історичну особистість народу)*. Якщо *нація* – це здатність етносу втілювати «історичний універсум» (А. Тойнбі), то *культура* – *провідний чинник конституювання життя народу як індивідуальної іпостасі людства, розкриття його етнічного автопортрету, неповторного вираження загальнолюдського досвіду*.

Роль культури полягає в тому, що вона трансформує історичний досвід народу у *знаменування цінностей життя, творчості, духу, в символічний лад спілкування, соціальних значень, вірувань та ідеалів, ієрархії найвищих людських якостей, формування світу людини за вимірами блага, правди, краси*. Культура функціонує у формах, які припускають особистісне розкриття. Тому *культурно-історичний процес репрезентує неповторні риси як індивідуального буття людини, так і історичної особистості людських спільностей (соціальних груп, етносів, націй)*.

У певному розумінні *національна культура завжди втілює ціннісносмісловне будівництво етносу*. І людина як представник певних спільностей знаходить своє місце в бутті в тому культурно-історичному процесі, який, на думку М. Хайдеггера, характеризує *Дім, Поле, Храм*. Це означає, що людина (як і етнос) шукає те святе довкілля, в якому вона (як у власній хаті) може посісти чільне місце. Щодо цього знаменним є Шевченкове почуття: «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля».

Людина визначає свій «*топос*» через той *життєвий простір, що забезпечує її земними благами* (природними джерелами існування, включаючи продукти харчування та сировину виробництва), всім тим, що визначається для селянина «полем» і з'являється на його (родинному) столі. І, нарешті, *людина, як і етнос, шукає своє небо і свої святині*, те, що символізується храмом її ідеалів, духовних благ загалом.

Культура визначається тим, що є змістом соціального наслідування. У цій здатності вона виступає як *етнокреативна сила, бо актуалізує не лише втілене в життя, але й нездійсненні можливості історичного процесу, дозволяє збудувати життя за допомогою досвіду минулих поколінь*.

Культура не підлягає лінійному розгортанню в часі від крапки до крапки. Вона розвивається так, *що з самого початку закидається потенційна сітка*

цілого, а подальший поступ лише актуалізує окремі ланки, розкриваючи потенції цілого за сегментами, подібно до пелюстків квітки. Ця особливість культури робить її за сучасних умов **фокусом проблем національного розвитку та національного відродження**, що виникають на ґрунті перетворень світової цивілізації на порозі III тис.

Нас дивує **прогрес азіатського («конфуціанського») капіталізму**, що швидко розвивається завдяки широкому використанню досягнень НТР та традиційних цінностей патерналізму, соціуму особистісних стосунків і моральних зобов'язань, властивостей **первинних базових колективів**. Особливостями таких колективів є здатність характерних для них соціальних процесів виступати не у формі штучних утворень, а природних явищ. Первинні колективи можуть регенерувати, відтворюватися знову і знову в нових історичних обставинах, часто-густо переборюючи сили, що намагаються їх спаплюжити. Про це свідчить *нетлінність етнічних цінностей (мови, моралі, побуту, культури)* чи самовідтворення козацьких спільнот в Україні, структур мусульманського способу життя в Азії тощо.

Науковці стверджують: спіралі історії накручуються на стрижневі, центральні цінності, які, збагачуючись не гинуть, а постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність у всечасність метаісторії. **Первинні колективи втілюють здатність збереження, відтворення і трансляції базових структур світової історії лише у специфічному соціальному вимірі.**

2. Архетипи української культури

Можна говорити про наскрізність для історії як економічних структур типу товарно-грошових відносин, так і етичних утворень типу Декалога (десять заповідей), і політичних форм типу демократії чи деспотії. *Базові, інваріантні щодо часу структури ще чіткіше виявляються в культурі, де вони в основному характеризуються як архетипи.* Уперше ідею праобразів пізнання та культури висловив **Платон**, який посилався на віковічні *ейдоси*, що стоять за діяннями людини. Думки про **праформи** як «дороговкази буття» висловлював **Данте**. З різних, але наближених за результатами позицій, про праформи буття писали **І. Кеплер**, **І. Гете**. Ідею «**одвічних формул**», в які вкладається усвідомлення життя, що намагається знову й знову знайти наперед задані йому риси, висловлював **Т. Манн**. У систематичній формі **концепцію архетипів** розвинув **К. Юнг**, хоча й надав їй психологічного вираження.

Архетипи (праформи) характеризують розвиток соціокультурних явищ. Вони не заперечують соціального й культурного прогресу, навпаки, виступають показником фундаментальності його результатів. Але чим ґрунтовніше є культурне звершення, тим глибше воно проростає в історичний ґрунт цивілізації, і більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Тому *найвищі досягнення людства укорінені в усій історії*. Це стосується і науки (всечасності, наприклад, ідей збереження матерії та руху, категорій хаосу і порядку тощо), і культури загалом, у якій **наскрізними є архетипи Істини, Добра і Краси**. Можна твердити про *універсальні архетипні символи* як науки, так і культури загалом. До них належать, формула троїчності

буття, символіка протилежностей (світла та тіні, верху та низу, плоті та духу тощо), символи проєкцій та відображень, розумного порядку (софійності) та хаосу, довершеності кола та невизначеності лабіринту. Але в найвиразнішій формі архетипи виступають у національних культурах, які *втільюють долю та історичний досвід народів, хоч і не обмежуються традиціями*.

Аналіз архетипів становить адекватний, такий, що *відповідає умовам наукової раціональності*, метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень. Він потребує *емпіричного доведення наскрізності певних структур*, що можуть застосовуватись для характеристики етнічної індивідуальності людей та спільностей, *пов'язує історичні методики дослідження з логікою структурних реконструкцій культурно-історичного процесу*.

Для *світоглядно ціннісної свідомості української культури* стало характерним висування на передній план не формалізму розуму, а *того, що є корінням морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі*. Цей *архетип «філософії серця»* розкривається як *принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич)*, як *мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода)*, як *шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко)*, як *джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш)* та *ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь)*.

Г. Сковорода розробляв філософію серця під кутом зору «внутрішньої людини», того боку мікросвіту, який здатний втілювати символічне буття. А це символічне буття охоплює не тільки біблійську премудрість, а й знаковий менталітет української нації. Саме в такому плані філософія серця й дістала національну довершеність в ідеології кирило-мефодіївців. З погляду діячів *Кирило-Мефодіївського братства (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Бєлозерський та ін.)*, *національна культура та історія України – це втілення серця*. Тому українська ідея будується на серці, і «внутрішня людина» є суб'єктом зв'язку з рідним краєм, з Україною. На думку П. Куліша, *з серцем пов'язаний «передвічний скарб» народної мови, історичної величі минулого, відчуття особистого маєтку (хутора), який протистоїть штучному місту*.

Вітчизняні науковці зазначають що філософія серця супроводжує унікальне в християнському світі становище. коли ще до протестантської реформації в культурному розвитку України стає звичайним *осучаснення смислів Старого Заповіту*. Значного поширення набуває *алегорично-символічний метод* трактування Старого Заповіту в Києво-Могилянській академії, в українському богослов'ї (П. Могила, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.).

Антропоцентризм, який загалом був властивий для українського народного світогляду, підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу, що розглядався як *Книга, Текст Бога*, тобто реальні речі трактувалися не тільки в їхньому природному статусі, а й як символи, знаки Божої Премудрості.

Концепція софійності світу мала особливе значення в Україні. Київська Русь народилася народилася на березі великого степового океану, що починається біля Великої Китайської стіни та закінчується долиною Дунаю поблизу Альп, тобто охоплює два континенти. Цей *степ* був *джерелом постійних нападів кочових племен* і тому розглядався русинами як **«темрява зовнішня»**, **«безодня»**, хаос. Цьому хаосові і потрібно було потиставити **«розумну ойкумену»**, якою виступало місто як софійне начало. Якщо виходити з концепції **А. Тойнбі**, що будується за схемою «виклик – відгук», то **освоєння степу й було відповіддю Русі-України на заклик універсуму**. Степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки з зони перешкоди набігам – на транспортні артерії, околиці міст і сіл – у хутори на зразок ферм чи ранчо. Відповідно в етнічній свідомості Київської Русі посилюється розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. Слово **«край»** починає пов'язуватися зі словами **«країна»** та **«україна»**, а остання асоціюється вже навіть зі світом, як про те свідчать слова **«Весь світ україну кругом облітала»**. З поширенням феномена **«українського поля»**, що засвідчив рідкісну в історії перемогу осілої цивілізації над тиском степу, відбуваються зміни в етнічній свідомості. На передній план висувається не опозиція **«місто – степ»**, а зіставлення **«місто – хутір»**, де останній символізує трансформацію степової стихії у ферму, тобто обжитий кусок особисто відвойованої природи. В ідеології кирило-мефодіївців відношення **«місто – хутір»** трактується як опозиція типу **«розум – серце»**, **«чоловіче – жіноче»**, **«тлінне – вічне»**.

Вчені зазначають, що в українському менталітеті та пов'язаній з ним національній культурі спостерігається *паралелізм зображення життя природи та людини, органічний зв'язок природного та соціального*. Що ж до архетипу природи, то вона розглядається не як храм, майстерня чи безодня, а як материнське родове начало, при цьому, на відмінне від загальнослов'янського поганства. В якому **«мать сира земля»** трактується у подвійному плані – і як життя, і як смерть, **в українській культурі архетип природи має винятково позитивний смисл**.

Паралелізм у подіях людини та сфери природи не зводиться до діалогу, а розглядається як входження до спільного для них **символічного світу мудрості та духовного життя**. Справжнім втіленням єдиного для людини та природи символічного світу є, як показав **О.О. Потебня**, народна творчість, український фольклор. **Цей символічний світ будується за парадигмою жіночого начала буття, порівняння природи з жінкою**.

Визнання особливого символічного світу з появою християнства було пов'язано в українській культурі з архетипом Слова. А він започатковується від так званої **«алфавітної молитви» Кирила**, що проголошувала слово **даром Святого Духа та явленням Божої Премудрості**. Надалі **«Слово»** в українській культурі, згідно з загально християнською позицією, трактується як **«Логос»**, та в конкретнішому розумінні щодо людської мови, – як засіб апостольської мови. У філософському тлумаченні **«Слово»** розглядається як **модель світу** (**Г. Сковорода**) чи навіть як **скорочений міф**. **О.О. Потебня** вважав, що в кожному слові є внутрішня форма, яка наочно уособлює *понятійне бачення світу*.

Архетипно, тобто за творінням вихідних прообразів, українська культура породила двох корифеїв слова – О.О. Потебню – найвидатнішого дослідника мови, та Т. Шевченка – неперевершеного майстра художнього слова. Слово в духовному житті України завжди вважалося *початком вільної думки та вільної людини*.

Національне самовизначення українського народу в драматичному XVII ст. загостило *інтерес суспільства до універсальних основ європейської цивілізації – античності, християнства та просвітництва*. Під час зростаючого протистояння католицизму і протестантизму, коли на Заході підноситься хвиля контрреформації, **П. Могила** проголошує *ідеї екуменізму, християнської єдності усього культурного світу, формулює концепцію синтезу східнослов'янських та західноєвропейських культур*. Його програма всебічно обґрунтовується на початку XVIII ст. **Ф. Прокоповичем**, який ідейно мотивував реформи Петра I в Росії. А в українській класиці XIX – XX ст. поряд з національними архетипами розкриваються універсалії світової культури, про що свідчать твори **І. Франка**, **Лесі Українки**, **М. Коцюбинського**, історичні та соціологічні праці **М. Драгоманова**, **М. Грушевського**, **В.Вінниченка**, **С. Подолинського** і **Б. Кістяківського**. **Ця спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури і є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.**

? Питання для самоконтролю:

1. Яку роль відіграє культура в житті людини і народу?
2. Як національна культура втілює ціннісно-сміслову будівництво етносу?
3. Яку роль відіграють архетипи в життєдіяльності суспільства?
4. Які архетипи характеризують розвиток української культури?
5. Як українська культура пов'язана з європейською культурою?

✂ Тести для самоперевірки:

1. **Яка із ознак НЕ є характерною для національної культури?**
 - а) лінійне розгортання в часі;
 - б) репрезентація неповторних рис індивідуального буття людських спільностей (соціальних груп, етносів, націй);
 - в) втілення ціннісно-сміслового будівництва етносу;
 - г) фокусування проблем національного розвитку.
2. **Здатність збереження, відтворення і трансляції базових структур світової історії у специфічному соціальному вимірі належить лише:**
 - а) людині;
 - б) державі;
 - в) первинним колективам;
 - г) засобам масової інформації.
3. **Базовими, інваріантними щодо часу структурами, є:**
 - а) ідеали;

- б) архетипи;
- в) образи;
- г) міфи.

♣ Практичні завдання

1. Поміркуйте, яку роль відіграє культура в житті народу.
2. Поміркуйте, як архетипи української культури проявилися у житті вашої родини.

Тема 13. Соціокультурні зміни в українському суспільстві у XX столітті

План

1. Менталітет як фактор життя суспільства.
2. Соціокультурна характеристика українського суспільства до початку радянської модернізації.
3. Соціокультурні зміни в українському суспільстві радянського періоду.

Ключове поняття: соціокультурна діяльність народу, менталітет, ментальність, картина світу, національний характер, соціокультурний закон, «селянський общинний комунізм», світоглядна матриця, українська нація, радянська цивілізація (квазіцивілізація).

1. Менталітет як фактор життя суспільства

Найважливішою методологічною передумовою аналізу соціокультурних змін у будь-якій соціальній системі є осмислення таких феноменів як *менталітет* та *ментальність*.

М. Требін розглядає *менталітет* як «синкретичний феномен людського сприйняття, уявлень, відносин та дій; глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме; це сукупність стереотипів мислення та поведінки, історично та культурно обумовлених та закріплених у свідомості людей у процесі спілкування. Менталітет значною мірою визначає спосіб життя, поведінку людини та форму відносин між людьми. Поняття «менталітет» є близьким за значенням до таких термінів, як *світогляд*, *національний характер*, *картина світу*, але воно не зводиться до кожного з них і не вичерпується їх сукупністю. Менталітет як специфічна форма колективного почуття, мислення та свідомості впливає на оцінку подій, є *своєрідною призмою, через яку людина дивиться на світ*, і в цьому проявляється її зв'язок із менталітетом. **Національний характер** втілюється не в будь-яких особистісних рисах усіх чи більшості окремих членів нації, а **в соціокультурній діяльності народу**. Національний характер створює духовну атмосферу, яка панує у суспільстві та виявляє собі у зразках мислення та поведінки, що задаються культурою, у нормативах, ціннісних орієнтаціях та продуктах культурного розвитку. *В основі картини світу лежить осмислення відносин людини з Космосом, з Богом, з владою, з часом і простором, зі смертю і безсмертям,*

розумінням добра, зла, щастя, справедливості, естетичної досконалості. Ці ціннісні відносини є базовим змістом культурної картини світу і становлять її риси самобутності, які дозволяють відрізнити одну картину від іншої».

Соціолог **В. Кривошеїн** акцентує увагу на важливих властивостях феноменів ментальності та менталітету, які характеризують їх зв'язок з історичним процесом та соціальними змінами. Вивчення менталітету в епоху Нового часу обумовлено швидким розвитком історії, географії, антропології, мовознавства, що призвело до комплексного вивчення етнографічного матеріалу, появи перших теоретичних моделей, спрямованих на виявлення механізмів та закономірностей поведінки різних народів у межах цілісного історичного процесу. Наукова розробка поняття «ментальність» належить вченим французької історичної школи «*Анналів*». Її представники **М. Блок** та **Л. Февр** заклали дві протилежні традиції розуміння ментальних категорій. **М. Блок** сприймав *менталітет* (ментальність) як групова, колективна свідомість, а **Л. Февр** – як викривлення колективного в індивідуальному. Для **Л. Февра** менталітет (ментальність) виступає у двох проявах: як інструмент для всебічного та повного вивчення історії (гносеологічний аспект); 2) як об'єктивна реальність (онтологічний аспект), яка відіграє істотну роль у житті суспільства та індивіда. Поняття «ментальність» та «менталітет» характеризують глибинні риси свідомості та поведінки. Вони є близькими за своїм змістом категоріями – це дві сторони одного явища: *менталітет* – це сукупність стійких характеристик народу, а *ментальність* – конкретно-історична якість менталітету, що характеризується змінами, рухливістю та залежністю від конкретних умов.

Розглядаючи менталітет як феномен, який сприяє виявленню механізмів та закономірностей поведінки народів у межах цілісного історичного процесу, вченим необхідно звернути увагу на той факт, що *менталітет народу та утворюючих його соціальних спільнот та груп є найважливішим фактором соціальних змін у будь-якому суспільстві*.

Оскільки поняття «менталітет» і «ментальність» відносяться до сфери соціокультурного знання, то осмислення специфіки його функціонування в різних суспільствах неможливе на основі лише *наукових понять*, воно вимагає використання *образів*, які дозволяють всебічно і глибоко уявити сенс соціальних змін у соціумі.

Менталітет як соціальний феномен є результатом тривалої соціокультурної діяльності суспільства та водночас джерелом розвитку культури, що проявляється у процесі суспільного відтворення. М. Юрій сформулював соціокультурний закон, за яким відтворення культури є основою існування, збереження та розвитку суспільства. «Відтворювальна діяльність має відповідати певним вимогам, втіленим у соціокультурному законі, згідно з яким будь-яке співтовариство-суб'єкт повинне для свого існування відтворювати себе, свою відтворювальну діяльність, свою культуру, свої соціальні відносини, забезпечувати їх єдність, взаємопроникнення, знімаючи соціокультурні протиріччя, що постійно виникають, не допускаючи їх зростання до рівня, що загрожує значним зниженням ефективності відтворюючої діяльності. Протягом

усієї історії людства суспільства могли існувати лише підкоряючись цьому закону. Зниження творчої здатності наслідувати це призводило до загибелі багатьох народів та держав».

Без розуміння ролі менталітету у суспільному житті неможливо зрозуміти та адекватно оцінити ті соціальні зміни, які відбулися в українському суспільстві в дорадянський, радянський та пострадянський період.

Радянський період, який тривав сім десятиліть, залишив глибокий слід як у формуванні менталітету українського народу, так і у формуванні ментальної специфіки різних груп населення та різних регіонів сучасної України.

2. Соціокультурна характеристика українського суспільства до початку радянської модернізації

Кожен дослідник в соціокультурному розвитку українського суспільства ХХ століття може чітко виділити ознаки та властивості, що характеризують дорадянський, радянський і пострадянський період.

Дослідниця національного розвитку України **Л. Дояр** наголошує, що на відміну від більшості європейських народів у модерну епоху українська нація вступила ще несформованою. Хоча історичним фактом стало українське національно-культурне відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., а наприкінці ХІХ ст. активно формувалися українські політичні партії, наш народ на рубежі новітньої історії, тобто на початку ХХ ст., все ще не набув ознак розвиненої нації.

Соціальний склад українців був одноманітним – за всеросійським переписом 1897 р. 84% українців складали *селяни*, які послідовно та відверто ігнорували процес *урбанізації*. Міста залишалися населеними *строкатим*, але не українським населенням. Серед мешканців Києва кількість українців не перевищувала 22%, Одеси – 6%. У Західній Україні, яка перебувала під владою Австро-Угорщини, 1900 р. 95 % українців займалися сільським господарством і лише 1% працювали у промисловому секторі. На початку ХХ ст. *українська спільність була масово неосвіченою* – до 85% були неписьменними, а головне не були мотивовані нею опановувати, оскільки жили за віковими традиціями важкої селянської праці.

Засновник української соціології **М. Шаповал** головною причиною відсталості українського суспільства вважав панівний селянський фактор та нестачу власних, українських, фінансистів, економістів, інженерів тощо. На його думку, *нація, яка складається лише із селян, є неповноцінною і не може бути конкурентоспроможною серед народів світу*. Український історик **В. Сарбей** зазначав, що на рубежі ХІХ та ХХ ст. *українська нація майже не мала власної інтелігенції* – прошарок лікарів, музикантів, письменників не перевищував і одного відсотка від загальної чисельності українців.

Таким чином, *на рубежі ХІХ та ХХ ст. абсолютне панування селянського менталітету було показником нерозвиненості української нації та найважливішим чинником консервації її відсталості*.

3. Соціокультурні зміни в українському суспільстві радянського періоду

У ХХ ст. в житті українського суспільства, яке опинилося у складі радянського суспільства, відбулися такі соціальні зміни, які сформували нову соціальну реальність його буття, свідомості та менталітету.

С. Кара-Мурза з позицій цивілізаційного підходу проаналізував історію виникнення, розвитку, занепаду та розпаду радянського суспільства. У своєму двотомнику дослідник доводить, що це суспільство було радянською цивілізацією.

Ю. Павленко доводить, що радянське суспільство було не цивілізацією, а ця спільнота має інший характер. *Квазицивілізації* – це соціокультурні спільноти, яким властива частина ознак цивілізації, але вони не є справжніми цивілізаціями, оскільки не мають інших її суттєвих ознак. Розрізняють два взаємопротилежні *типи квазицивілізацій*: 1) *політико-економічні утворення без загальної релігійно-культурної основи*; 2) *релігійно-культурні спільноти без політико-економічних форм*.

Квазицивілізації першого типу – це великі державні утворення, які об'єднують народи різних культурно-цивілізаційних і господарсько-культурних традицій і через регіональний поділ праці формують між цими народами більш-менш тісні економічні, суспільні, політичні та культурні зв'язки. Зусиллями панівного центру можуть проводити окремі масштабні акції, переважно військового характеру, але вони не мають тієї ідейно-ціннісно-мотиваційної основи, що становить духовну основу повноцінної цивілізації. Хоча в квазицивілізаціях є панівна мова і загальнодержавний офіційний культ або більшою чи меншою мірою обов'язкова для всіх ідеологія, проте, ці фактори не становлять ідейно-ціннісної основи світогляду і поведінки рядових членів спільностей, для основної їхньої маси населення вони не є справжньою життєвою цінністю. *Політико-економічними квазицивілізаціями* були Російська імперія, СРСР, колоніальні імперії Іспанії, Великобританії та Франції. Економічна, соціальна та культурна цілісність цих утворень була значно вищою, ніж давніх квазицивілізацій, що зумовлено більшою щільністю й інтенсивністю господарських, міжособистісних та інформаційних зв'язків, впровадженням частково чи повністю єдиної системи та стандартів освіти тощо.

Наукова оцінка радянського суспільства, наведена таким авторитетним дослідником цивілізаційного розвитку народів, як **Ю. Павленко**, має фундаментальний характер. При цьому слід враховувати кілька важливих моментів, що свідчать про те, що *ступінь інтеграції українського суспільства до радянського суспільства не йде в жодне порівняння з інтеграцією будь-якого іншого народу до колоніальних імперій Іспанії, Великобританії та Франції*. Ще до радянського періоду значна частина українських земель два з половиною століття перебувала у складі Російської імперії, а проживання на цих землях переважно православного населення стало однією з причин входження цих земель до оновленої імперії у формі СРСР. Крім того, українське суспільство у складі радянського суспільства зазнало докорінних змін у всіх сферах

життєдіяльності. Ці зміни були спрямовані на інтеграцію українців у соціальний організм СРСР.

Останні десятиліття з'явилися деякі публікації, що заперечують існування радянського народу, до складу якого входили народи СРСР. Постає проблема радянської культури, яка поєднувала культури народів СРСР. Виходить, радянська культура була, а суб'єкта (народу), що її створює, не було. А діяльність національно-державних утворень – союзних та автономних республік хіба не характеризувалася проведенням національної культурної політики народів СРСР? Результатом діяльності союзних та автономних республік у соціокультурній сфері є багата національна культурна спадщина народів, яка дісталася їм після розпаду СРСР. *Ігнорування потужного впливу радянської культури на національні культури народів СРСР призводить до ігнорування проблеми формування відмінностей у специфіці ідентичностей (і ментальності) у різних регіонах пострадянських республік.*

У ХХ ст. відбулися глибокі зміни життєустрою українського народу, доля якого у цей період була тісно пов'язана з долею народів Російської імперії, а згодом СРСР. Наукову характеристику соціальних процесів із позиції цивілізаційного підходу навів **С.Г. Кара-Мурза**, який зазначає, що «все ХХ століття Росія жила в силовому полі великої світоглядної конструкції, названої російським комунізмом». У загальних рисах під російським комунізмом він розуміє синтез двох великих блоків, які почали об'єднуватися в ході революції 1905-1907 років і стали одним цілим до війни (після 1938). Перший блок – те, що **Макс Вебер** називав *«селянський общинний комунізм»*. Другий – *російська соціалістична думка, яка на початку ХХ ст. взяла як свою ідеологію марксизм.*

С.Г. Кара-Мурза вважає, що російський комунізм зміг вирішити основні завдання, важливі для долі країни. Перше. Більшовизм поєднав цивілізаційну роздвоєність Росії, поєднав «західників і слов'янофілів». *У радянському проекті вдалося здійснити синтез космічного почуття російських селян з ідеями Просвітництва та прогресу.* Це виключно складне завдання, розбираючи його сутність, дивуєшся, як це вдалося зробити. *Більшовики висунули великий проект модернізації Росії*, але, на відміну Петра і Столипіна, не у конфронтації з традиційною Росією, і з опорою на її основні культурні ресурси. Насамперед, на культурні ресурси російської громади, про що мріяли народники. *Цей проект, головним чином, було реалізовано – у вигляді індустріалізації та модернізації села, культурної революції та створення специфічної системи народної освіти, своєрідної наукової системи та армії.* Більшовики своїм синтезом на цілий історичний період послабили напруження виснажливого протистояння із Заходом і це дало Росії важливий перепочинок. *Росія від імені СРСР стала наддержавою, а росіяни – повноправної нацією.* Третє завдання, яке вирішили більшовики, полягає в тому, що вони *знайшли спосіб «перезібирати», а потім знову зібрати землі колишньої «Імперії» на новій основі – як СРСР.* Спосіб цей був настільки фундаментальним та новаторським, що приводить сучасних фахівців із етнології у захоплення. Російський народ «демонтували» починаючи з середини ХІХ століття – і сама

російська еліта і Захід, і західницька інтелігенція. І лише *сильна селянська громада* всупереч усім цим силам розпочала збирання народу на новій матриці. *Матриця* ця (уявлення про хороше життя) викладена у тисячах наказів сільських сходів 1905-1907 рр., складених та підписаних селянами Росії. І знайшлася розвинена політична течія, яка від марксизму перейшла на цю матрицю. Російський комунізм спроектував і побудував *великі техніко-соціальні системи життєустрою* Росії, що дозволили їй вирватися з історичної пастки периферійного капіталізму початку XX століття, стати індустріальною та науковою державою та в історично неймовірно короткий термін підтягнути тип побуту всього населення до рівня розвинених країн.

Наведений С. Кара-Мурзою, аналіз соціокультурних змін у Російській імперії і СРСР значною мірою стосується й українського суспільства. На початку XX ст. більшість українських земель входили до складу Російської імперії, а західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини. *В обох цих частинах переважало селянське населення, а українське населення у містах становило меншість.* Українське суспільство залишалося аграрним. Промисловість була розвинена слабо, розміщувалася у містах та на Донбасі, а промислові робітники були здебільшого не українцями. Своєї сильної національної буржуазії на той час Україна не мала. *Складові соціальної структури населення та соціокультурної специфіки України на той час свідчать, що об'єктивні передумови для перемоги Української національно-демократичної революції 1917-1920 років ще не дозріли.*

Основні результати соціокультурної трансформації українського суспільства у XX столітті були пов'язані з проведенням *сталінської модернізації*. Її особливості визначаються такими властивостями: 1) визначальну роль у її здійсненні відігравали держава та партія більшовиків; 2) держава знайшла великі ресурси для модернізації; 3) результатом цієї модернізації стало створення потужної промисловості та зміцнення обороноздатності. Водночас проявилися негативні сторони сталінської модернізації: 1) переважали примусові засоби її здійснення; 2) величезні людські страждання та жертви, особливо від голодомору 1932-1933 років; 3) знецінення життя та праці людини.

Наслідки сталінської модернізації України. 1) Наша країна протягом одного десятиліття *перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну державу.* За оцінкою **О. Субтельного**, «споруда тисяч нових заводів протягом якогось десятиліття вивела Україну на рівень великих індустріальних держав. 2) *Змінилася соціальна структура населення України* (чисельність промислових робітників зросла з 1,770 млн. осіб у 1928 р. до 4,578 млн. осіб у 1940 р., фахівців народного господарства – з 549 тис. до 2 млн. осіб., зросло міське населення, зникли приватні торговці та власники підприємств, утворилася партійно-державна та господарська номенклатура). 3) *Модернізація кардинально змінила життєустрій народу.* **Сталінська «революція згори»** призвела до приголомшливих змін в умовах життя українців та інших народів СРСР. Основною складовою економіки стала промисловість. Міста почали так швидко зростати, що за кілька десятиліть перетворилися на головні осередки

проживання населення країни. Корінних змін зазнало сільське господарство, в якому було ліквідовано приватне землеволодіння. **Ці соціальні зміни та особливо колективізація в Україні проводилися із застосуванням нечуваного насильства та ціною величезних людських жертв.**

Якщо розглядати виключно економічний аспект сталінської модернізації, що забезпечила протягом довоєнних п'ятирічок щорічне зростання промисловості не менше 15%, слід було б визнати, що в СРСР і в УРСР у цей період сталося **«економічне диво»**. **А. Субтельний** зазначає, що «перші п'ятирічки досягли разючих успіхів. У 1940 р. промисловий потенціал України у сім разів перевищував рівень 1913 р.». Модернізація дала потужний *поштовх розвитку освіти, науки, культури, охорони здоров'я та самої людини, змінила життєустрій народу, створила нову соціальну структуру та соціокультурну основу для розвитку суспільства*. Зумовлені модернізацією соціальні зміни вплинули на суспільну свідомість. Історик **Ф. Турченко** зазначає: «Сталінська модернізація України означала також модернізацію, осучаснення її населення, а це означає, що згодом вони (**люди, які почували себе українцями** – В.С.) мали привести його до усвідомлення необхідності відродження своєї держави. Модернізація навіть у її сталінському варіанті наближала, а не віддаляла цю перспективу.

Радянський період соціокультурної трансформації українського суспільства був складним, суперечливим та неоднозначним за своїми підсумками. Поряд із визначними досягненнями (такими як створення сучасної промисловості, науки, системи освіти, системи охорони здоров'я, культури та формування нового історико-культурного типу особистості), у радянську епоху українське суспільство пережило кілька соціальних травм. *Серед подій, які спричинили соціальну травму українському суспільству, були перша та друга світова війна, громадянська війна 1918 – 1921 років, голодомор, масові репресії, а також аварія на Чорнобильській АЕС.*

? Питання для самоконтролю:

1. Яку роль відіграє менталітет у житті суспільства?
2. У чому полягає сутність соціокультурного закону життя суспільства?
3. Яким був соціокультурний стан української нації на початку ХХ століття?
4. Як модернізація 20-30-х років ХХ століття змінила українське суспільство?
5. Як соціальні зміни радянського періоду трансформували соціокультурний стан українського суспільства?

✍ Тести для самоперевірки:

1. **Вказати пункт, що не позначає ознаку менталітету:**
 - а) явище свідомості, мислення і поведінки;
 - б) чинник, що визначає спосіб життя людей;
 - в) чинник, що пов'язаний з історичним процесом і соціальними змінами;
 - г) чинник, що стосується революційних змін у суспільстві.
2. **Абсолютне панування селянського менталітету в житті українського суспільства характерне для періоду:**

- а) козацького;
- б) дорадянського;
- в) радянського;
- г) пострадянського.

3. Який чинник став визначальним у формуванні ментальності українського суспільства в XX столітті?

- а) Перша світова війна;
- б) Українська національно-демократична революція 1917-1920 років;
- в) модернізація 30-х років XX століття;
- г) Друга світова війна.

✎ Практичні завдання

1. Поміркуйте, в чому проявляється вплив українського менталітету на вашу поведінку.
2. Проаналізуйте, який вплив мав життєвий шлях ваших батьків на стан їхньої ментальності.

Тема 14. Соціокультурна трансформація пострадянського українського суспільства

План

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціокультурних змін в сучасній Україні.
2. Чинники соціокультурних змін в пострадянському українському суспільстві.
3. Взаємозв'язок процесів соціального розвитку та соціокультурних змін в пострадянській Україні.
4. Зміна моделі соціального управління в Україні як закономірний результат соціокультурної трансформації.

Ключові поняття: пострадянське українське суспільство, соціокультурна трансформація, соціальне відтворення, соціальна матриця, життєустрій народу, неоліберальні ринкові реформи, деіндустріалізація, демографічна криза, маргіналізація, культура виживання.

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціокультурних змін в сучасній Україні

Шлях утвердження незалежної держави України супроводжувався не лише суперечливими соціальними процесами, але й неочікуваними для її громадян соціальними змінами. На цьому шляху були як здобутки (утвердження демократичних інститутів; декларування пріоритету прав людини; перехід від планової економіки з домінуванням державної власності до економіки ринкового типу, що ґрунтується переважно на приватній власності), так і втрати (формування ліній соціального розламу, що загрожували втратою цілісності суспільства і держави; поява в окремих регіонах настроїв громадян,

що уможливили анексію Росією Криму і воєнний конфлікт на Сході України). Найбільшим історичним викликом, перед яким опинилося сучасне українське суспільства стало повномасштабне російське вторгнення в Україну

В сучасній Україні мало досліджень, що з позицій філософської рефлексії розглядають соціальні зміни в ході трансформацію пострадянського українського суспільства. Спробу обґрунтувати загальну картину соціальних змін в Україні знаходимо у двох монографіях **М. Шульги**: *«Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні»* і *«Збій соціальної матриці»*. Їх назви вказують на характер соціальних змін, що призвели до дрейфу українського суспільства на узбіччя цивілізації, а потім до збою соціальної матриці, що забезпечує збереження суспільства. Монографія **М. Павловського** *«Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)»* була видана два десятиліття тому, але не втратила своєї актуальності, бо застерігає від загроз, що ведуть до деградації суспільства. **В. Скворець** видав монографію *«Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів»* (2019 р.), в якій зроблено спробу проаналізувати зміст процесів, що визначають характер соціальних змін у пострадянському українському суспільстві. Найбільш актуальною в наш час є колективна монографія науковців **Інституту соціології НАН України** *«Українське суспільство в умовах війни. 2022»*, зміст якої присвячено осмисленню тих змін, що відбулися в житті та суспільній свідомості суспільства в умовах масштабного російського вторгнення в Україну.

Потреби вдосконалення соціального управління та практичної політики вимагають глибокого розуміння того, куди рухається сучасне українське суспільство, які соціальні зміни для нього є фундаментальними, такими, що його трансформують, які основні процеси формують майбутнє українського суспільства як соціальної системи.

В основі руху українського суспільства від стану радянського до пострадянського відбулося порушення рівноваги між соціальним відтворенням і трансформацією. Соціолог **Е. Гідденс** визнав, що вивчення *співвідношення між соціальним відтворенням і трансформацією є соціологічною проблемою*. «Соціальне відтворення показує, яким чином суспільство «підтримує своє життя» в часі, трансформація означає зміни, до яких схильні суспільства».

Українськими дослідниками запропоновано кілька моделей соціального (суспільного) відтворення. Зокрема, **В. Скворець** розробив концепцію життеустрою народу як модель соціоісторичного організму країни. *Життєустрій народу* – це поняття, що позначає історично утворений порядок взаємозв'язку людини, природи і суспільства, що забезпечує інтеграцію суб'єктів життєдіяльності в певний соціальний організм країни і відтворення останнього як органічної цілісності, яка ґрунтується на процесах, що включають відтворення людини, економічної системи, соціальної структури, політичної системи, техносфери, соціокультурної сфери та способу життя соціальних суб'єктів. В зміст цього поняття входять сім системних елементів, відтворення яких у своїй сукупності забезпечує відтворення і збереження

цілісності кожного суспільства. *Визначення тенденцій змін у відтворенні кожного з цих елементів, а також виявлення взаємозалежностей між ними забезпечує основу для виявлення напрямку і характеру соціальної трансформації.*

В пошуку основи суспільного відтворення соціолог **М. Шульга** ввів поняття *соціальна матриця*, під якою розумілася парадигма буття соціуму. **Соціальна матриця** розглядається як базисна структура соціальних відносин, які забезпечують даний тип існування суспільства або його спосіб життя. В ній втілені засади соціального порядку даного суспільства. *Матриця являє собою приховану парадигму принципів діяльності та мислення, форму реакцій, що спираються на колективні міфи і традиції.* Вона є результатом тривалої еволюції певного соціального організму, формується під впливом багатьох факторів природного і соціального середовища. Матриця постає глибинною основою стійкої системи практик суспільства, які забезпечують відтворення останнього в природному та соціальному середовищі. Соціальна матриця включає в себе модель ставлення до навколишнього світу, способи і форми його освоєння, що історично склалася в даному суспільстві. *На основі усталених соціальних практик формується картина світу, уявлення про головні риси світопорядку і розуміння сенсу відносин між його соціальними структурами. Ці уявлення та розуміння становлять ядро культури даного суспільства, яке підтримується й відтворюється протягом історичної епохи.* Найбільш глибинні й життєво важливі взаємозв'язки, тобто ті, які становлять основу суспільства, які в остаточному підсумку визначають цілісність, стійкість у часі й якісне відтворення суспільства, можна визначити як соціальну матрицю в широкому сенсі.

Поняття «життеустрій народу» і «соціальна матриця» введені для позначення певних *механізмів суспільного відтворення, що забезпечують збереження цілісності суспільства.* Поняття «життеустрій народу» поєднує як системні елементи *формаційного підходу* (економічна, соціальна, політична система і духовна сфера), так і *цивілізаційного підходу* (відтворення людини, техносфери, соціокультурної сфери і способу життя соціальних суб'єктів). Поняття «соціальна матриця» акцентує увагу на соціокультурних чинниках суспільного відтворення соціальної системи.

Отже, спираючись на концепції життеустрою народу та соціальної матриці, отримуємо методологічний інструментарій, що дозволяє визначити вплив факторів, що зміцнюють або послабляють цілісність суспільства.

2. Чинники соціокультурних змін в пострадянському українському суспільстві

Уже в процесі переходу до незалежності України правлячі кола країни проголосили курс на проведення ринкових реформ і демократизацію країни, але шлях, на який вони спрямували рух нашого суспільства, призвів до результатів, які виявилися далекими від очікувань та сподівань більшості громадян України. Особливо це проявилось в перше десятиліття реформ. **Джозеф Стігліц** писав: «Для більшості мешканців колишнього Радянського Союзу економічне життя

за капіталізму виявилося навіть гіршим, ніж про нього казали старі комуністичні вожді. Перспективи майбутнього похмурі. Середній клас зруйновано, створено систему «кумівського» й мафіозного капіталізму, а єдине досягнення – запровадження демократії з важливими свободами, включно зі свободою преси – виявляється в кращому разі недостатньо міцним...».

М. Павловський називав особливим видом реформ ті, що проводилися в постсоціалістичних країнах. Вони пов'язані з переходом від централізованої планової економіки до ринкової. Ці реформи *трансформують суспільство, ведуть до зміни соціально-економічного середовища*. Реформування як перехід від соціалізму до ринкових відносин у другій половині ХХ ст. проводився за двома моделями. Перша – за єдиною моделлю Чиказької неоконсервативної школи на базі *монетаристської теорії Фрідмена*, яку впроваджували в життя **Міжнародний валютний фонд (МВФ)** і **Світовий банк (СБ)**, як у латиноамериканських, так і в постсоціалістичних країнах. Друга – це модель реформ Китайської Народної Республіки, в основу якої покладена *інноваційна теорія М. Туган-Барановського*, тобто на основі інновацій та інвестицій у пріоритетні галузі. Реформи за першою моделлю виявились надзвичайно затратними і руйнівними. Україна за роки реформ утратила майже 75 відсотків свого економічного потенціалу і була відкинута із десятки найрозвинутіших країн світу далеко за 100-е місце. Китай же за роки реформ мав приріст ВВП на рівні 8–12 відсотків за рік і протягом усього періоду – зростання добробуту свого населення. В Україні ж економічні реформи 90-х років ХХ ст. обернулися не лише *тривалою економічною кризою*, але й *системною кризою суспільства*.

Ще в 2009 р. Директор Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України **Ю. Пахомов** навів оцінку стану українського суспільства і його економіки. «Фундаментальним джерелом кризових потрясінь у нашій країні є, безумовно, не тільки економіка, але й багатолітня, яка посилювалася саме в останні роки, *деградація всього суспільства*, особливо внаслідок всеохоплюючої корупції, що стала основним регулятором економічних процесів. В результаті відбулося падіння моралі та затухання енергії творення, а також руйнування соціальної сфери і підриг духовних основ розвитку соціуму».

Неоліберальні ринкові реформи призвели до корінних змін у структурі власності України. Якщо в 1990 р. частка державної власності становила близько 95 % в економіці України, то в 2015 р. вона скоротилася до мінімуму, а приватна власність, навпаки, досягла 93 %. Ці структурні зміни означали трансформацію держави і кардинальну зміну її соціальної сутності: держава в Україні все більше набувала ознак ліберальної держави, яка постає в ролі «нічного охоронця» приватної власності.

Ринкові реформи в Україні супроводжувалися *деіндустріалізацією* її економіки. Були ліквідовані галузі виробництва: електронна та радіотехнічна промисловість, приладобудування, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування. До жалюгідного стану вже доведене виробництво авіаційної та космічної техніки.

Одним із основних наслідків деградації економіки та виробничого потенціалу стала **деградації робочої сили** в Україні. В період з 1990 р. по 2015 р. чисельність працівників скоротилася: в промисловості з 7,8 млн. осіб до 2,2 млн., тобто в 3,5 рази; у будівництві – з 2,4 млн. осіб до 0,2 млн., у 12 разів; у сільському господарстві – з 4,4 млн. осіб до 0,5 млн., у 8,8 разів; в транспорті – з 1,8 млн. осіб до 0,7 млн., у 2,5 рази; в освіті, культурі, науці та мистецтві – з 3 млн. осіб до 1,7 млн., в 1,7 рази. Загальна кількість працівників, які зайняті у названих галузях економіки, зменшилася із 19,4 млн. осіб до 5,3 млн., тобто в 3,6 рази. Це є свідченням того, що близько 14 млн. осіб були позбавлені звичної роботи та джерела доходів. Вони були виключені зі сфер життєдіяльності суспільства, змушені були шукати нові засоби до існування, боротися за виживання, тобто пережили **процес маргіналізації**.

В пострадянський період українське суспільство переживає **глибоку демографічну кризу**. За даними органів державної статистики, за всю свою історію Україна досягла найбільшої чисельності населення на 01.01.1993 р., коли воно становило 52,244 млн. осіб. На 01.01.2018 р. загальна чисельність населення України склала 42,234 млн. осіб. Отже, протягом 25 років населення України скоротилося на 10 млн. осіб, або на 19 %. З 1 по 26 грудня 2019 р. в Україні проводився пробний електронний перепис населення, згідно з даними якого, на території України (без урахування анексованого Росією Криму та окупованих територій Донбасу) проживає 37 млн. 289 тисяч осіб, тобто її населення за останні 27 років скоротилося на 15 млн. осіб.

Таким чином, **ринкові реформи спричинили процеси приватизації, деіндустріалізації, масової маргіналізації населення, переходу до ліберальної держави, депопуляції населення, тобто ті процеси, що визначають характер трансформації українського суспільства**. Ці процеси зумовили глибокі, іноді кардинальні, соціокультурні зміни в житті громадян України.

3. Взаємозв'язок процесів соціального розвитку та соціокультурних змін в пострадянській Україні

В осмисленні переходу від радянської моделі суспільства до пострадянської моделі доцільно спиратися на поняття «**соціальний розвиток**» і «**соціальна політика**».

Соціальний розвиток – це сукупність відповідних концепцій і реальної практики, законодавства і політики сучасної держави щодо зміцнення і підвищення соціального добробуту населення. Соціальний розвиток підтримує виробництво і споживання, сприяє повнішому та ефективнішому використанню робочої сили, розробленню законодавства в економіці та соціальній сфері, затвердженню програм, що забезпечують здобуття всіма громадянами освіти, користування системою охорони здоров'я, розв'язанню житлової проблеми, підтриманню нормального і достатнього доходу в кризових ситуаціях. У розвинених країнах система соціального добробуту утвердилася завдяки курсу на соціальний розвиток, певною мірою нейтралізувавши ідеологічні розбіжності між прихильниками лівих і правих партій та рухів.

Державна соціальна політика – цілеспрямована, системна діяльність держави з узгодження інтересів різних соціальних груп у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання продуктів виробництва, а також інтересів окремої особи з колективними цілями суспільства. Роль держави як основного суб'єкта соціальної політики зумовлена сутністю держави як організації політичної влади, яка характеризується верховенством влади на даній території, здійснює правове регулювання відносин на цій території, від імені народу розпоряджається її ресурсами, має виключне право на збір податків і застосування примусу до правопорушників, несе відповідальність за умови життєдіяльності громадян. Саме результатом соціального розвитку і соціальної політики будь-якої держави є стан розвитку її соціальної сфери.

Роль соціальної сфери полягає в соціальному відтворенні, яке є основою еволюції соціальних систем. Головною функцією соціальної сфери є *функція соціального відтворення різних верств і груп населення як суб'єктів історичного процесу*, а також їх всебічного життєзабезпечення. Ця функція одна – з найважливіших для буття суспільства. **Відтворення соціальних суб'єктів** являє собою процес еволюції всієї системи суспільних відносин. Воно охоплює усі прояви життя соціальних спільнот і виражається у безперервному функціонуванні соціальної структури, соціальних інститутів, соціальних норм і цінностей в рамках конкретно-історичної формації. Будучи уособленим у форми циклічного відтворення поколінь людей, воно втілює тенденції змін соціальної системи, що притаманні конкретному етапу суспільного розвитку.

В 90-х рр. ХХ ст. в результаті ринкових реформ стан соціальної сфери України опинився в стані глибокого занепаду. Скорочення промислового виробництва у 2,5 рази призвело до скорочення ресурсів, що необхідні для утримання і розвитку соціальної сфери. «Витрати зведеного бюджету з 1990 по 1998 рік зменшилися із 78,2 млрд. дол. США до 12,4 млрд. дол. США, тобто у 6,3 раза, в тому числі на освіту – з 12 млрд. дол. США до 1,8 млрд. дол. (у 6,7 раза); на охорону здоров'я – з 7,9 млрд. дол. до 1,5 млрд. дол. (у 5,3 раза); на культуру – з 1,3 дол. до 0,1 млрд. дол. (у 13 разів)» [3, с. 16-17]. З 1990 р. по 2001 р. кількість працівників, зайнятих в освіті, науці, культурі та мистецтві України, скоротилася з 3,0 млн. осіб до 2,1 млн. осіб [12, с. 36]. Наведені показники засвідчують, що **на зміну тенденції соціального розвитку сформувалася тенденція соціальної деградації всього пострадянського українського суспільства.**

Результатом соціальної політики держави є зміна соціальної структури. В Україні з 1988 до 2001 р. чисельність вищих прошарків скоротилася з 19,3% до 2%, середніх – із 75% до 9,8%, а нижчих – зросла від 5,7% до 88% [14, с. 25]. Таким чином, **в результаті реформ в Україні на зміну соціальній структурі, основу якої становили середні верстви населення, прийшла соціальна структура, в якій абсолютну більшість населення становлять бідні.**

У 2010 р. В. Черняк навів характеристику **розподілу національного багатства в Україні**: 5% найбагатших і багатих людей володіють 65% багатства, 60% бідних і найбідніших людей – 5%, середній клас (35%

населення) володіє 30% багатства» [9, с. 17]. Науковцями встановлено, що *зміни в соціальному становищі (а тим більше зміни в соціальному статусі) особи чи соціальної групи, породжують серйозні зміни в її культурі*.

Соціальна політика останніх років, як і в 90-х роках ХХ ст., загнала переважну більшість населення України в *режим боротьби за виживання*. Як зазначає **М. Шульга**, вкрай низькі життєві ресурси населення зумовлюють специфічний спосіб життєдіяльності, який називається виживанням. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина спрямовує, концентрує наявний у неї життєвий потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб – у їжі, одязі, утриманні житла і відмовляється від інших. Уся життєдіяльність людини зосереджена навколо того, щоб відтворити себе фізично і допомогти це зробити своїм близьким, щоб задовольнити найпростіші, найнеобхідніші соціальні потреби. Тобто вона не може задовольняти інші потреби (культурні, дозвілєві, креативні, пізнавальні, потреби в повноцінному підтриманні й відтворенні здоров'я). *Виживання* – це такий тип поведінки, коли будь-які перспективні поведінкові стратегії відкладаються, а все зосереджується на нагальних, безпосередніх завданнях.

Отже, *в пострадянському українському суспільстві відбулася зміна соціальної матриці відтворення українського суспільства: від домінування культури середніх верств населення відбувся перехід до поширення культури бідних, основною ознакою якої є боротьба людини за виживання*.

3. Зміна моделі соціального управління в Україні як закономірний результат соціокультурної трансформації

Зміна суспільних відносин, соціальних суб'єктів та їхньої культури в пострадянській Україні означають соціокультурну трансформацію, що змінила характер суспільства та модель соціального управління.

В. Гесць визначив *ключову тенденцію змін*, що зумовила зміст і характер трансформації суспільства від радянського до пострадянського типу. Декларувалося, що країна поставила завдання стати країною з цивілізованою ринковою економікою і досягнути результату, що стане основоположною моделлю життя, по суті, попередня *модель абсолютизму держави* в Україні, як і в інших країнах, *рухалась до абсолютизму ринку*. Склалася суспільна атмосфера, де «нова ідеологія» стала «тотальною свободою», яка дозволяє йти шляхом збагачення без будь-яких обмежень, а псевдоринкові відносини виявилися домінуючими в багатьох сферах, особливо в частині взаємодії держави і бізнесу. *Абсолютизм держави* означає, що державна влада здійснює управління всією державною і колгоспно-кооперативною власністю, а тому займає монопольне становище в політичній, економічній, соціальній та духовній сфері життя суспільства. Якщо ринок являє собою сферу товарно-грошового обігу, то *абсолютизм ринку* означає *перетворення всього, що тільки можливо, на товар*. Отже, в суспільній свідомості відбулися такі зміни, які дозволяють перетворювати на товар не тільки продукти виробництва, послуги, природні ресурси, землю, робочу силу, але й саму людину, людське

життя та здоров'я, владу, державні посади. На товар може бути перетворено не лише тіло, але й душу людини.

Тренд руху до абсолютизму ринку лежить в основі соціокультурної трансформації українського суспільства в пострадянський період. Саме цей тренд призвів до зміни домінуючого в суспільстві соціокультурного типу людини. Цей важливий соціальний факт залишився практично непоміченим, а тому й недослідженим, науковцями, але його виявили діячі культури і мистецтва.

В творах кіномистецтва зображена **зміна культурно-історичного типу вчителя**: можна чітко виділити образ радянського вчителя і пострадянського. В радянських фільмах («Весна на Зарічній вулиці», «Перша вчителька», «Доживемо до понеділка», «Велика перерва» та інших) створено **образ Вчителя** – людини, яка виконує важливу місію вести учнів у майбутнє, формувати особистість людини. У сатирично-гумористичній передачі «Наша Раша» створено образ вчительки Сніжани Денисівни, яка збагачується за рахунок довірливих учнів та їхніх багатих батьків, пускаючи в хід оману, шахрайство та шантаж.

Зміна історико-культурного типу людини стосується не тільки освіти, але й усіх інших галузей і сфер життя в пострадянській Україні. Ця зміна стосується державного управління, місцевого самоврядування, поліції, суду, прокуратури, науки, охорони здоров'я, культури тощо. В останнє десятиліття в Україні набула поширення практика призначення осіб, які не є професіоналами, на посади керівників установ, підприємств, державних компаній і міністерств. **Це означає соціокультурний зсув, що знижує поріг здатності держави і суспільства протистояти викликам, небезпекам, загрозам та ризикам.**

? Питання для самоконтролю:

1. В яких джерелах досліджуються соціокультурні зміни в пострадянському українському суспільстві?
2. Як концепція соціальної матриці розкриває специфіку соціокультурних змін у пострадянському українському суспільстві?
3. Які соціально-економічні процеси в пострадянському українському суспільстві були породжені неоліберальними ринковими реформами?
4. Як соціально-економічні реформи в пострадянському українському суспільстві вплинули на соціокультурний розвиток України?
5. Як соціокультурні зміни в пострадянській Україні пояснюються моделлю руху суспільства «від абсолютизму держави до абсолютизму ринку»?

✍ Тести для самоперевірки:

1. В осмисленні стійкості конкретного суспільства найважливішою соціологічною проблемою є:
 - а) генезис соціальної системи;
 - б) досягнення соціальної системи;
 - в) загрози та небезпеки соціальній системі;
 - г) співвідношення між соціальним відтворенням і трансформацією.

2. Дослідженню соціокультурних чинників суспільного відтворення соціальної системи присвятив свою роботу:

- а) Е. Гідденс;
- б) М. Павловський;
- в) В. Скворець;
- г) М. Шульга.

3. Визначальним чинником системної трансформації пострадянського українського суспільства є:

- а) реформа політичної системи;
- б) реформа економічної системи;
- в) перехід до ліберальної держави;
- г) демографічна криза.

4. Яка із зазначених ознак НЕ є характерною для зміни соціальної структури пострадянського українського суспільства є:

- а) перехід до соціальної структури населення, в якій переважну більшість становлять бідні;
- б) масове поширення культури бідності, в якій визначальним типом поведінки є боротьба за виживання;
- в) перехід до соціальної структури суспільства, в якій переважну частину населення становить середній клас;
- г) деградація робочої сили.

♣Практичні завдання

1. Поміркуйте, як ринкові реформи 90-х років вплинули на соціальний статус, соціальні ролі, поведінку та світогляд членів вашої родини.
2. Поаналізуйте соціокультурні чинники, яким ви відводите провідну роль у формуванні вашого особистого майбутнього.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Архетипи – це прообрази, взірці, збережені у психічній структурі певного колективу людей. Архетипи постають як універсальні моделі сприйняття, мислення і дії у відповідь на якийсь об'єкт чи подію. В психоаналітичній концепції К. Юнга це поняття співвідноситься з неусвідомленою діяльністю людей. Архетипи – це вроджені психічні структури, сформовані внаслідок історичного розвитку людства. Вони занурюють людину в потік колективного несвідомого і таким чином пов'язують її з людством. Вони знаходять свій вираз у сновидіннях, міфах, казках тощо. Серед архетипів, описаних К. Юнгом, є мати, дитина, герой, мудрець, шахрай, сонце, Бог, смерть та ін. Базові, інваріантні щодо часу структури, що виявляють себе в культурі, постають як архетипи або праформи. Архетипи (праформи) характеризують розвиток соціокультурних явищ. Вони не заперечують соціального й культурного прогресу, а виступають показником фундаментальності його результатів. Але чим ґрунтовніше є культурне звернення, тим глибше воно проростає в історичний ґрунт цивілізації, і більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Тому найвищі досягнення людства укорінені в усій історії. Це стосується і науки (ідей збереження матерії та руху, категорій хаосу і порядку тощо), і культури, у якій наскрізними є архетипи Істини, Добра і Краси. В найвиразнішій формі архетипи постають у національних культурах, втілюючи долю та історичний досвід народів, хоч і не обмежуються традиціями.

Архетипи української культури – це духовні досягнення українського народу, що укорінилися в його свідомості в ході історичного процесу, з часом набули універсального та символічного характеру, виявляють себе на рівні колективного підсвідомого сприйняття і мислення. Серед архетипів світової культури наскрізними є архетипи Істини, Добра і Краси. В найвиразнішій формі архетипи виступають у національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід народів. В українській культурі архетип «філософії серця» розкривається як принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь). Антропоцентризм українського народного світогляду, підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу, що розглядався як Книга, Текст Бога. Визнання особливого символічного світу з появою християнства було пов'язано в українській культурі з архетипом Слова. Архетипно (за творінням вихідних прообразів), українська культура породила двох корифеїв слова – О.О. Потебню – найвидатнішого дослідника мови, та Т. Шевченка – неперевершеного майстра художнього слова. Слово в

духовному житті України завжди вважалося початком вільної думки та вільної людини.

Давньосхідний шлях класоутворення (і цивілізаційного розвитку) – це спосіб організації суспільних відносин, що вирішальною мірою пов'язаний із виконанням державним апаратом найважливіших, життєво необхідних для всього соціального організму економічних функцій з організації виробництва і редистрибуції (розподілу) матеріальних благ. Відповідно виробництво зорганізується в масштабах усього соціального організму, а концентрація додаткового продукту здійснюється, головним чином, господарсько-редистрибутивним способом.

Європейський шлях класоутворення (і цивілізаційного розвитку) – це спосіб організації суспільних відносин, що склався на основі суспільного ладу в Стародавній Греції і характеризувався загальновизнаним пануванням приватної власності в соціально-економічних відносинах, а також гарантованими громадянськими правами повноправних членів суспільства.

Західна цивілізація – це цивілізація, що виникла на основі античної цивілізації і успадкувала основні цінності своєї попередниці: домінування приватновласницьких відносин і виробництва, орієнтованого на ринок; прагнення до зрзка народовладдя – демократії та республіканської форми правління, а також засад громадянського суспільства, що забезпечують права і свободу особистості.

Індійська цивілізація – це соціокультурна спільнота, яка впродовж п'яти тисячоліть формувалася на півострові Індостан. Давні її витoki починаються з кінця IV тис. до н. е., коли в Стародавній Індії склався державний лад. Слово «Індія» походить від назви однієї з річок на північному заході країни Інд (Хінд). Саме в цій долині склалося ядро однієї з найдавніших цивілізацій Землі. У стародавній історії Індії простежуються три основні етапи. Період Хараппської цивілізації (III – поч. II тис. до н. е., долина річки Інд, міста Хараппа, Мохенджо-Даро). Ведійський період (кінець II – середина I тис. до н. е., долина річки Ганг, з приходом аріїв центр цивілізації перемістився в східну частину Індії, священні тексти на санскриті – Веди). Магадско-маурійський період (друга пол. I тис. до н. е. – поч. I тис. н. е., на Індостанському субконтиненті час найвищого розквіту традиційної культури, утвердження й поширення буддизму, що став першою з трьох світових релігій. При правителях з династії Маур'їв державність і форми релігійних вірувань так усталилися, що всі завойовники, які приходили, осідали і перетворювалися на індійців. У цей період формувалася індоєвропейський світ, який довгий час міняв свої обриси. На одному з останніх етапів цього руху сталося розселення арійських племен в Індії – процес, що зайняв кілька століть. Синтез культури арійських і місцевих племен призвів до виникнення культури індоаріїв епохи «Рігведи». Тисячолітня культурна традиція Індії склалась у тісному зв'язку з розвитком релігійних уявлень її народу. Ментальності народів, що відносяться до цього типу цивілізації, властива

яскраво виражена своєрідність: свідомість орієнтована на ідеали та духовні цінності. Певність релігійного пошуку, прагнення до духовної досконалості характерні для індобуддійської культури.

Історичний процес – це поняття, що позначає об'єктивно утворену сукупність послідовно змінюючих один одного історичних подій, станів, у яких знаходить свій вираз певна спрямованість змін суттєвих властивостей і відносин, що притаманні соціальному організму.

Історичний стан – це не вся сукупність властивостей та відносин, що притаманні даному соціальному організму в конкретний період його становлення і розвитку, а лише та частина, в якій знаходить свій вираз стан сутності соціального організму.

Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ – це поняття, що позначає соціокультурну спільноту Китаю та країн Далекого Сходу. «Цивілізаційне ядро» цього світу зародилося на плодючих долинах нижньої течії рік Хуанхе та Янцзи, а згодом поширило різноплановий вплив на сусідні країни. Серед засадничих релігійно-філософських та етичних вчень особливу роль у цьому процесі відіграли конфуціанство, даосизм, китайська версія північного буддизму махаяни. Тисячолітній творчий синтез цих та інших традиційних вчень створив світогляд, морально-етичні імперативи, такі, що не мають рівноцінних аналогів у «західному світі». Сформований історико-культурний тип людини характеризується специфічною культурою мислення; усталеною уявою про власне суспільство, державу, культуру; повагою до держави, влади, правителів, права, суспільного порядку; людина із її здібностями була поставлена на одну сходинку із діючими силами природи – Небом і Землею; особистість у конфуціанстві виступає підпорядкованою суспільній системі і виходить у своїй практичній поведінці із соціальних вимог і обов'язків; орієнтація на колективістські, традиційні, сімейні цінності, повага до старших членів сім'ї, авторитет старійшин; традиції сумлінної праці та повага до праці і її результатів; високий авторитет освіти, вчителя, мислителя, педагога; наявність багатовікового «соціального ліфту»; релігійна віротерпимість, здатність дотримуватись кількох доктрин, зберігаючи власне традиційне «світоглядне ядро».

Культура – це всі матеріальні та духовні цінності, створені людством. В осмисленні культури виділяють такі напрями: філософський, антропологічний і соціологічний. В них розуміння сутності культури змінювалася залежно від змісту, що вкладався в цей феномен. Але як би не різнилися підходи до визначення поняття «культура», всі вони збігаються в тому, що це характеристика способу життєдіяльності людини, а не тварин.

Культурно-історичний процес – це поняття, що позначає неповторні риси як індивідуального буття людини, так і історичної особистості людських спільностей (соціальних груп, етносів, націй). У певному розумінні національна культура втілює ціннісно-сміслову будівництво етносу. І людина як представник певних спільностей знаходить своє місце в бутті в

тому культурно-історичному процесі, який, на думку М. Хайдеггера, характеризує Дім, Поле, Храм. Це означає, що людина (як і етнос) шукає те святе довкілля, в якому вона (як у власній хаті) може посісти чільне місце. Людина визначає свій «топос» через той життєвий простір, що забезпечує її земними благами (природними джерелами існування), всім, що визначається для селянина «полем» і з'являється на його (родинному) столі. Людина, як і етнос, шукає своє небо і свої святині, те, що символізується храмом її ідеалів, духовних благ загалом. Культура визначається тим, що є змістом соціального наслідування. У цій здатності вона виступає як етнокреативна сила, бо актуалізує не лише втілене в життя, але й нездійсненні можливості історичного процесу, дозволяє збудувати життя за допомогою досвіду минулих поколінь.

Латиноамериканська цивілізація – це унікальне цивілізаційне утворення, яке було утворене злиттям елементів Західної (європейської) цивілізації, представленої іберійськими державами – Іспанією й Португалією, та індіанських цивілізацій Південної й Центральної Америки. Історична доля цієї цивілізації та проблеми її розвитку дуже нагадують історичний шлях і проблеми країн Азії й Африки. Соціокультурний розвиток Латинської Америки характеризується надмірно великою роллю держави в суспільному житті, поширенням серед населення схильності до корпоративізму (сакралізації общин та сакралізованих обов'язків перед державою та храмами) і колективістських дій, заперечення цінностей індивідуалізму, приватної власності та вільного ринку.

Менталітет (лат. *mens* – розум, спосіб мислення, склад розуму) – це синкретичний феномен людського сприйняття, уявлення, відносин і дій; глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме; сукупність стереотипів мислення і поведінки, історично і культурно обумовлених, закріплених у свідомості людей у процесі спілкування. Поняття «менталітет» близьке за значенням до таких термінів, як світогляд, національний характер, картина світу, проте воно не зводиться до жодного з них і не вичерпується їх сукупністю.

Мусульманська цивілізація – це поняття, що позначає соціокультурну спільноту, зародження якої почалося в період становлення ісламу та Арабського халіфату (VII – XI ст.), подальший розвиток якої був пов'язаний зі зміною конфігурації мусульманського цивілізаційного простору (X – поч. XIII ст.), переструктуризацією мусульманської ойкумени (після монгольського нашествия) та плюралізації ісламського суспільства від Атлантичного до Індійського океану (XIII-XVIII ст.), колонізацією європейськими метрополіями (кін. XVIII - поч. XX ст.), а також процесом цивілізаційного відродження і формування національно-державної структурованості мусульманського світу (від серед. XX ст.).

Новоєвропейсько-Північноатлантична цивілізація – це поняття для позначення західнохристиянського світу, який склався на кінець XVIII ст. внаслідок низки процесів таких як Великі географічні відкриття, захоплення колоніальних володінь, Реформація, що вивели Західну

цивілізацію на принципово новий рівень розвитку, що пов'язаний з перемогою капіталізму і раціоналізму, створенням системи парламентської демократії і промисловим переворотом, нарешті з початком глобальної інтеграції людства під егідою Заходу.

Періодизація історії – це особливого роду систематизація, яка полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, для виділення яких використовуються різні критерії.

Підходи до організації управління суспільством – це основні способи організації суспільного життя, зумовлені практичною реалізацією теоретичних моделей складних соціальних систем, що ґрунтуються на основних ідеях та концептах формаційного та цивілізаційного підходу. Якщо за формаційного підходу фундаментом (базисом) життя суспільства визнається економічна система, на основі якої формується соціальна структура, політична система і духовне життя суспільства, то за цивілізаційного підходу визначальним фактором життя суспільства є духовна сфера. Саме поняття «цивілізація» визначається через конституюючу роль ціннісно-сміслових аспектів життя певного соціуму, а тому основою життя суспільства визнається його культура. Тому за формаційного підходу соціальне управління базується на уявленнях про визначальну роль економіки в житті суспільства, а за цивілізаційного – управління суспільством формується на підґрунті духовного життя і здійснюється засобами культурного впливу.

Соціальний організм – це одне з понять соціальної філософії, що сформувалося як теоретико-методологічний засіб осмислення соціальних явищ і процесів, пов'язаних із виникненням і функціонуванням конкретних суспільств і соціальних систем.

Соціокультура (буквально – суспільство-культура) – це спосіб існування народу у формі цілісності народ-світогляд (народ не може існувати без власного світогляду, в той час як світогляд не може існувати без народу, який є його носієм). Будь-які якісні зміни світогляду або якісного чи кількісного складу народу зумовлюють собою зміну всієї цілісності соціокультури. Її структурними елементами є релігія, мова та історична пам'ять, які забезпечують потребу народу як у власній самоідентифікації, так і визначенні подальших шляхів розвитку.

Соціокультурний розвиток людства – напрям розвитку соціального і гуманітарного знання, що ґрунтується на цивілізаційному підході до вивчення суспільства і має високий науковий потенціал осмислення тих соціальних змін, що відбуваються в сучасному світі, зокрема в українському суспільстві

Схід і Захід як соціокультурні світи – це теоретична модель, що відображає два шляхи історичного розвитку соціальних організмів та соціокультурних систем, в яких домінують різні історико-культурні типи людини. Ця ідея належить М. Веберу, який сприяв утвердженню думки про існування двох відмінних типів культури: «західної» – раціоналістичної, утилітарної, і «східної» – містичної, орієнтованої на

внутрішній світ людини. В XIX-XX ст. виникли концепції, які визнавали універсальну значущість в одних випадках культурних цінностей Заходу, а в інших – Сходу. В сучасній науці поняття «Захід» асоціюються з парадигмою антропоцентризму, а поняття «Схід» – з парадигмою космоцентризму або з трансцендентальною культурою. Захід орієнтований на вдосконалення зовнішніх форм і матеріальних умов соціального життя, а Схід – на вдосконалення внутрішнього світу людини, розвиток її духовної свідомості.

Східнохристиянська цивілізаційна система – це поняття позначає соціокультурне утворення, функціонування якого пов'язане із поширенням східнохристиянської релігії та формуванням Візантійсько-Східнохристиянського світу, а пізніше Східнослов'янсько-Православного світу, які варто розрізняти як дві, пов'язані наступністю, але все ж таки окремі цивілізації.

Східнослов'янсько-Православна цивілізація (Російська в гранично широкому сенсі цього слова) сформувалася на зламі XVII і XVIII ст. внаслідок синтезу українських культурних і московських політичних традицій під впливом Заходу, принаймні на його східній периферії, та інституційно оформилася (у вигляді Російської імперії).

Українська культура як результат соціокультурного розвитку – це теоретична модель, що визначає специфіку розвитку української культури в контексті впливу різних цивілізацій. Ю. Павленко доводить, що в цивілізаційному плані традиційна українська культура органічно входить до культурного контексту християнської традиції з її античним і біблійним підґрунтям, а на етнографічно-мовному рівні постає культурою одного з найчисельніших слов'янських народів. Впливи різних сусідніх цивілізацій на культуру визначаються формуванням домінуючого в ній історико-культурного типу особистості. Невід'ємною ознакою Західної цивілізації є самодостатня особистість, основа якої була сформована в унікальному духовному кліматі епохи Відродження та Реформації, у той час як до українських земель дійшли лише відлуння соціокультурної трансформації Європи. Значення особистості пересічної людини як самодостатньої цінності (індивідуалістичний принцип аксіології) утверджується тільки в Західній цивілізації. Шукати ж його в нашій українській історії від козацьких повстань до сьогодення – справа безнадійна. Ці ідеали можемо знайти у вищих зразках української думки і художньої літератури (твори Г. Сковороди і Т. Шевченка, М. Драгоманова й І. Франка, Лесі Українки і О. Олеся, М. Коцюбинського і В. Липинського). Але й там вони завжди урівноважені, якщо не підпорядковані, ідеалу неконкурентної суспільної злагоди і гармонії. Проблема цивілізаційної ідентичності України вирішується через визначення її в системі двох основних координат її буття: стрижневого розвитку власної слов'янсько-православної традиції (з початковою опорою на візантійську спадщину) та, з періоду пізнього Середньовіччя, тісної взаємодії із Західною цивілізацією (не лише сприйнятті її

досягнень, а й періодичному відштовхуванні від неї, як під час козацьких повстань). Базове тло Слов'янсько-Православної цивілізації та основа української культури має давньоруські корені і має східнослов'янсько-візантійсько-балканські витoki.

Україна в цивілізаційній системі людства – це модель теоретичного осмислення місця українського суспільства у загальній картині цивілізаційного поділу сучасного світу. Ю.В. Павленко стверджує, що Україна не «транзитна» чи «межова», а у своїй основі є органічною західною частиною Східнослов'янсько-Православної цивілізації, з корекцією на те, що її західні області тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав, постає стиковою зоною Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-північноатлантичної цивілізацій. Таке визначення знімає (як некоректно поставлене) питання про те, чи належить Україна «до Європи» (в цивілізаційному розумінні останньої), чи ні. Україна без сумніву належить до Макрохристиянського світу (хоча на своєму півдні у Криму має стикову зону з Мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом з Росією і Білоруссю) до Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між основними цивілізаційними складовими Макрохристиянського світу.

Цивілізаційна структура людства – це поняття відбиває розроблену українським вченим Ю. Павленком концепцію, згідно якої основними цивілізаційними масивами людства є Китайсько-Далекосхідний, Індійсько-Південноазійський, Мусульмансько-Афроазійський та Макрохристиянський цивілізаційні світи.

Цивілізаційний підхід – один із основних філософських підходів до осмислення феномена суспільства, визначення засад його життєдіяльності та основ функціонування, дослідження його історичного буття, соціокультурної специфіки, що є теоретичним підґрунтям формування системи управління та проектування майбутнього.

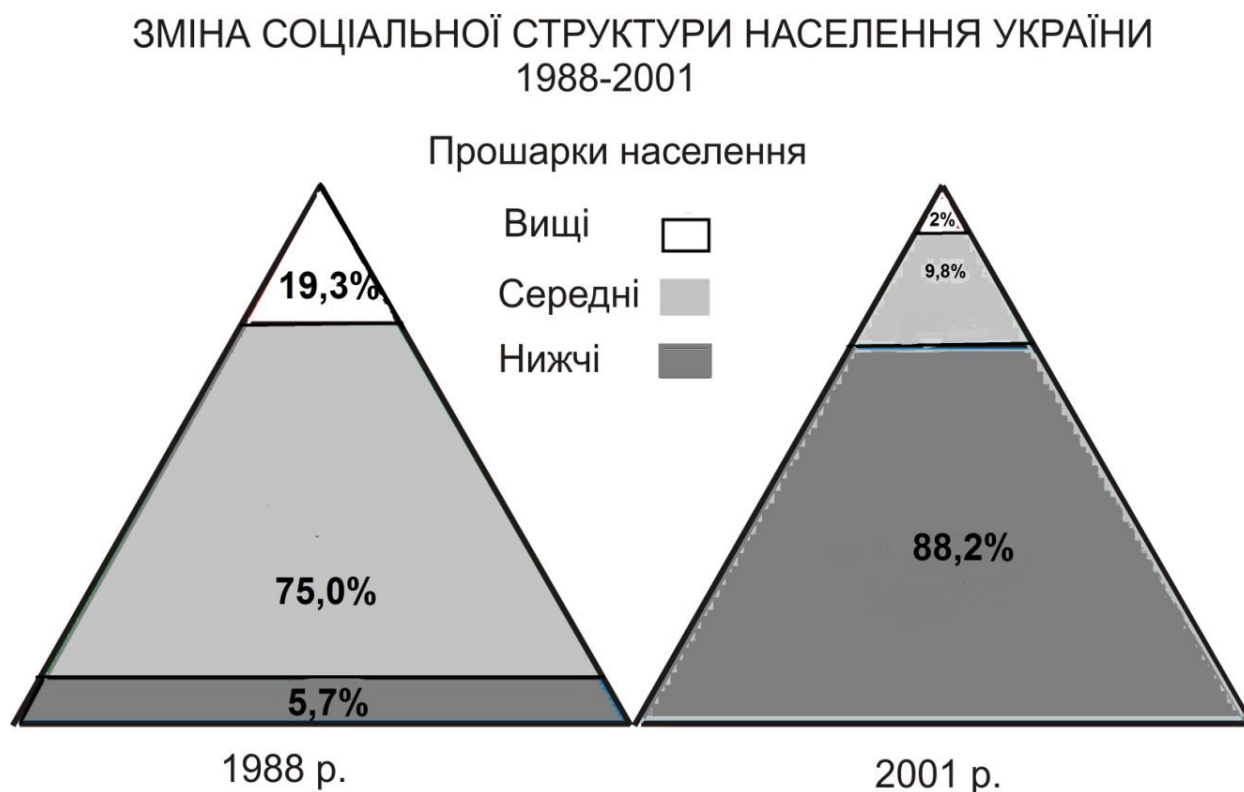
Цивілізація (лат – *civilis* – цивільний, державний) – це філософський, історичний та культурологічний термін, який має декілька значень. Цивілізація розглядається як утворення монадного характеру, в якому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес в цілому. У мислителів, які його запровадили, протягом тривалого часу поняття «цивілізація» вживалося для характеристики не стану суспільства, а певного соціального процесу. З першої пол. XIX ст. і до XX ст. його застосовували для позначення певного стану суспільства. Як «процесуальне», так і «системне» тлумачення поняття здійснювалося з позицій класичного, лінійно-прогресистського, моністичного підходу. З другої пол. XIX ст. цивілізація стає наріжним поняттям ряду концепцій неklasичної філософії історії, в яких історичний процес розглядається як поліцентричний, нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. В роботах М. Данилевського і О. Шпенглера цивілізація тлумачиться як

завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (культурно-історичних типів, культур); у А. Тойнбі цивілізація – це основна складова одиниця історичного процесу. Якщо придивитися до контексту, в якому вживається поняття цивілізація, то, неважко помітити, що цивілізацією позначається той чи інший соціально-історичний організм з притаманною йому культурою, або регіональна система соціоісторичних організмів, що має спільну культуру.

СХЕМИ І ТАБЛИЦІ ДО КУРСУ

Схема 1. Зміна соціальної структури населення України в 1988-2001 роках

Цю схему розроблено за аналітичними матеріалами, наведеними в статті:
*Дубровський М. Система і трансформації: програмне забезпечення розвитку
сучасного профспілкового руху в Україні / М. Дубровський, А. Андрущенко //*
Профспілки України. – 2002. – № 5. – С. 25-28.

Навіть після зумовлених економічним зростанням на початку ХХІ ст. позитивних змін у соціальному розвитку суспільства Е. Лібанова визнала, що в сучасній Україні (2008 р.) «соціальна структура наближена радше до латиноамериканських або африканських, ніж до європейських взірців».

(Джерело: Скворець В. О. Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. С. 251)

Таблиця 2. Стан зайнятості населення в Україні в 1990-2015 роках

Галузь економіки України	Кількість працюючих (осіб)			
	1990 р.	2001 р.	2010 р.	2015 р.
Промисловість	7,8 млн.	3,9 млн.	3,0 млн.	2,2 млн.
Будівництво	2,4 млн.	0,8 млн.	0,4 млн.	0,2млн.
Сільське господарство	4,4 млн.	2,4 млн.	0,7 млн.	0,5 млн.
Транспорт	1,8 млн.	1,1 млн.	0,9 млн.	0,7 млн.
Освіта, культура, наука, мистецтво	3,0 млн.	2,1 млн.	*	1,7 млн.
Всього в названих галузях	19,4 млн.	10,3 млн.	**	5,3 млн.

*точні статистичні дані за цим показником не знайдені.

**через відсутність даних за одним із показників неможливе узагальнення за 2010 р.

(Джерело: Скворець В. О. Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. С. 196)

Таблиця 3. Споживання основних продовольчих продуктів (на душу населення, кг) в УРСР в 1965-1985 роках

Таблицю 3 взято із джерела: Савицька І.С. Добробут українських громадян у 1964-1985 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2014. Вип. 38. С. 242-243.

	1965 р.	1970 р.	1975 р.	1980 р.	1985 р.
М'ясо і м'ясопродукти	41	49	60	61	66
Риба і рибопродукти	12,7	15,9	15,9	16,7	18,3
Молоко і молочні продукти	245	311	335	331	347
Яйця – штук	124	156	210	239	274
Картопля	161	156	143	133	138
Овочі та баштанні	102	103	118	115	123
Цукор	36,2	41,4	45,4	51,8	47,5
Олія	7,8	7,4	8,5	10,0	10,4
Хлібні продукти	158	155	151	146	139

Таблиця 4. Індикатор достатності споживання продуктів харчування в Україні (на особу на рік, кг)

Таблицю 4 взято із джерела: Стах О. П. Світова продовольча проблема: можливі переваги та ризики для України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 169. Ч. 1. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». С. 200-207. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2012_169_1/12sop.pdf

Продукти харчування	Раціональна норма	Фактичне споживання у 2009 р.	Індикатор достатності споживання
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	111,7	1,11
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	80,0	49,7	0,62
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	380,0	212,4	0,56
Риба і рибопродукти	20,0	15,1	0,76
Яйця (штук)	290	272	0,94
Овочі та баштанні	161,0	137,1	0,85
Плоди, ягоди та виноград	90,0	45,6	0,51
Картопля	124,0	133,0	1,07
Цукор	38,0	37,9	0,99
Олія рослинна всіх видів	13,0	15,4	1,19

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**Соціолог Е. Гідденс про проблеми сучасної теоретичної соціології
(Гидденс Э. Социология. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.)**

Соціологічні питання: фактологічні, порівняльні, питання розвитку і теоретичні (с. 30-31)

«Порівняльні питання»

Фактична інформації про одне суспільство навряд чи скаже, чи маємо ми справу з незвичайним випадком чи з певним порядком речей. Часто соціологи прагнуть задавати **порівняльні питання**, що співвідносять соціальний контекст одного суспільства з іншим, або наводять контрастні приклади з різних суспільств».

«Питання розвитку»

Для соціології важливо вивчити не лише існуючі суспільства, але також порівнювати теперішнє і минуле. Питання, що задаються соціологами в цьому випадку, називаються **питаннями розвитку**. Щоб зрозуміти природу сучасного світу, нам слід поглянути на попередні суспільні форми, а також вивчити основні напрямки їх змін».

«Теоретичні питання»

Фактологічні, або, як їх прийнято називати в соціології, **емпіричні**, дослідження пов'язані з аналізом того, *як* відбуваються події. Однак завдання соціології полягає не тільки у зборі фактів, якими б цікавими та важливими вони не були. Ми хочемо також знати, *чому* ці події трапляються, і для чого ми повинні навчитися ставити теоретичні питання. Вони допоможуть нам правильно інтерпретувати факти при пошуку причин процесів, що знаходяться у фокусі конкретного дослідження. Ми знаємо, що індустріалізація здійснила великий вплив на формування сучасних суспільств. Але які джерела та передумови індустріалізації? Чому виявляємо відмінності між суспільствами, які переживають процеси індустріалізації? Чому індустріалізація тягне зміни у способах кримінального покарання або в системах сім'ї та шлюбу? Щоб відповісти на ці питання, необхідно підійти до них **теоретично**. Теорії передбачають конструювання абстрактних інтерпретацій, які можна використовувати для пояснення різноманітних емпіричних ситуацій. Теорія індустріалізації, наприклад, повинна визначити основні риси, притаманні процесу індустріального розвитку, і показувати, які з них найбільш важливі для пояснення розвитку суспільства».

Навмисні та ненавмисні наслідки людських дій (с. 32-33)

«Безперервність та зміни в суспільному житті можна уявити у вигляді «суміші» навмисних та ненавмисних наслідків людських дій. Завдання соціології – досліджувати отриманий у результаті баланс між **соціальним**

відтворенням і трансформацією. Соціальне відтворення показує, яким чином суспільства «підтримують своє життя» в часі, трансформація означає зміни, до яких схильні суспільства. Суспільство – це не механічний прилад, подібний годиннику або двигуну, які «підтримують свою роботу», оскільки в них вбудоване джерело енергії. Соціальне відтворення – це наслідок безперервних дій, що здійснюються людьми з дня в день і з року в рік, а також безперервності різних соціальних практик, яких люди дотримуються. Зміни відбуваються частково у відповідності з намірами людей, які здійснюють їх, а частково, як показує приклад революції 1917 року, в результаті наслідків, яких ніхто не бажав і не передбачав».

Що може сказати соціологія про наші дії ? (с. 33)

«Соціологічне дослідження допомагає нам визначити межі наших соціальних суджень і разом з тим коригує наші знання про себе і соціальне оточення. ... Соціологічний аналіз досліджує тонкий і важко вловимий зв'язок між навмисними і ненавмисними явищами соціального світу».

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевич В. Д. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку. Економічна теорія: Політекономія. URL : http://pidruchniki.ws/1228112839914/politekonomiya/ekonomichna_sistema_su_spilstva_vidnosini_vlasnosti
2. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 723 с.
3. Борділовська О. Індія в сучасному геостратегічному балансі сил. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. Київ: КНУ, 2006. № 33-34. С. 67-71.
4. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Москва : Наука, 1989. 261 с. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/win/nelbib/vernd/vernadsky.pdf>
5. Воловик В. Філософія історії : курс лекцій. Запоріжжя : Просвіта, 2004. 157 с.
6. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 – 2009). Київ : Логос, 2011. 220 с.
7. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.
8. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.
9. Китайська цивілізація: традиції та сучасність : матеріали XIV міжнародної наукової конференції, 5 листопада 2020 р. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 496 с. URL : <https://kneu.edu.ua>
10. Кіктенок В. О. Огляд гіпотез походження китайської цивілізації. URL : http://www.sinologist.com.ua/doc/Kiktenko/%D0%9E%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4_%D0%B3%D1%96%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B7.pdf
11. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
12. Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ : Фенікс, 2007. 316 с.
13. Михайлов В. С. Сучасні підходи щодо дослідження китайсько-далекосхідного цивілізаційного світу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 1. С. 87-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_1_19
14. Ніколова Н. І. Міждисциплінарне дослідження соціокультурної динаміки як інноваційна складова освітнього процесу. URL : http://novyn.kpi.ua/2007-2-2/07_Nikolova.pdf

15. Павленко Ю. В. Глобалізація та її протиріччя. *Наука та наукознавство*. 2000. № 3. С. 11-23.
16. Павленко Ю. В. Західнохристиянська цивілізація Нового часу та Макрохристиянський світ. *Розбудова держави*. 1998. № 3/4. С. 82-92.
17. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації : Соціокультурний розвиток людства. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
18. Павленко Ю. В. Концептуальні засади осмислення цивілізаційного процесу. URL : <http://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/2007-4-pavlenko.pdf>
19. Павленко Ю. В. Стадии общественного развития и проблема «осевого времени». Киев : Либідь, 1999. 278 с.
20. Павленко Ю. В. Східна та Західна моделі суспільного розвитку в історичній перспективі. *Стратегія економічного розвитку України. Наук. збірник*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 89-96.
21. Павленко Ю. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 46-68.
22. Павленко Ю. В. Українська модель у цивілізаційному вимірі. *Розбудова держави*. 2000. № 1-6. С. 114-122.
23. Павлова О. Єдність і локальність культурно-історичного процесу. *Історія української культури*. URL : http://libfree.com/170213555_kulturologiyayednist_lokalnist_kulturnoistorichno go_protseesu.html
24. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія). Київ : Техніка, 2001. 312 с.
25. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. В 2-х т. Москва : Дело, 1993. 684с.
26. Скворець В. О. Демографічна ситуація в Україні. *Соціологія: терміни і поняття : навчальний енциклопедичний словник-довідник*. Львів : Новий Світ – 2000, 2018 С. 141-143.
27. Скворець В.О. Державна соціальна політика. *Соціологія: терміни і поняття : навчальний енциклопедичний словник-довідник*. Львів : Новий Світ – 2000, 2018. С. 153-154.
28. Скворець В. О. Життєустрій народу. *Філософія: терміни і поняття : навчальний енциклопедичний словник*. Львів : Новий світ - 2000, 2020. С. 147-148.
29. Скворець В., Кудінов І. О. Transformation of the Social Management Model in Post-Soviet Ukraine. *Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2019. Т. 2. Випуск 40. С. 92-100.
30. Скворець В. О. Менталитет как фактор коренных изменений в социальном бытии и сознании. *Granite of Science. Scientific and popular journal*. 2021. Вип. 9. С. 58-75. URL: <https://un-sci.com/ru/2021/12/30/vypusk-%E2%84%969-mentalitet-ego-rol-v-kulture-i-zhizni-cheloveka/>
31. Скворець В. О. Моделі демовідтворення соціального організму країни. *Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2019. Т. 1. № 39. С. 121-127.

32. Скворець В. О. Проблеми сучасного українського суспільства. *Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник*. Львів : Новий Світ – 2000, 2018. С. 367-370.
33. Скворець В. О. Соціальний організм. *Філософія: терміни і поняття : навчальний енциклопедичний словник*. Львів : Новий світ - 2000, 2020. С. 356-358.
34. Скворець В. О. Судьбоносный характер проектов государственного строительства. *Scientific Journal «Newsletter on the results of scholarly work in sociology, criminology, philosophy and political science»*. 2021. Вип. 8. С. 62-71. URL: <https://sci-result.de/journal/issue/view/8> .
35. Скворець В. О. Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2019. 520 с.
36. Скворець В. О. Українське суспільство як соціоісторичний організм. *HUMANITIES STUDIES : збірник наукових праць*. 2020. Випуск 4 (81). С. 92-107.
37. Скворець В. О. Філософія історії. *Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : словник – довідник*. Львів : Новий Світ- 2000, 2022. С. 164-167.
38. Скворець В. О. Цивілізаційний підхід. *Філософія: терміни і поняття : навчальний енциклопедичний словник*. Львів : Новий світ - 2000, 2020. С. 444-446.
39. Сорокин П. А. Социокультурная динамика и эволюционизм. URL : <http://abuss.narod.ru/Biblio/sorokin2.htm>
40. Тойнбі А. Дослідження історії : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1995. 866 с.
41. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Москва, 1995. 476 с. URL : <http://books-history.net/9104-civilizacija-pered-sudom-istorii-audiokniga-mp3-a.html>
42. Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 352 с.
43. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.
44. Хантингтон С. Дискуссия вокруг цивилизационной модели: С.Хантингтон отвечает оппонентам. *Политические исследования (Полис)*. 1994. № 1. С. 49-63. URL : <http://www.archipelag.ru/geopolitics/stolknovenie/clash2/2290/>
45. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : Издательство АСТ, 2020. 576 с.
46. Цивілізаційний вибір України : парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.
47. Цивилизационная структура современного мира : в 3-х т. Т. 1 : Глобальные трансформации современности / под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. Київ : Наук. думка, 2006. 687 с.

48. Цивілізаційна структура сучасного світа : в 3-х т. Т. 2. Макрохристиянський світ в епоху глобалізації / Ю. М. Пахомов, Ю. В. Павленко і др. Київ : Наук. думка, 2007. 691 с.
49. Цивілізаційна структура сучасного світа. Т. 3 : Цивілізації Сходу в умовах глобалізації. Кн. 1 : Мусульмансько-Афразійська і Індійсько-Южноазіатська цивілізації / Ю. М. Пахомов, Ю. В. Павленко, і др. Київ : Наук. думка, 2008. 543 с.
50. Цивілізаційна структура сучасного світа. Т. 3 : Цивілізації Сходу в умовах глобалізації. Кн. 2 : Китайсько-дальньосхідний цивілізаційний світ і африканська цивілізаційна спільнота. Глобальні трансформації і уроки для України / Ю. М. Пахомов, Ю. В. Павленко і др. Київ : Наук. думка, 2008. 639 с.
51. Шпенглер О. Закат Європи. Образ і дійсність. Т.1. URL : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Speng/index.php
52. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. Київ : ТОВ «Бізнесполіграф», 2011. 448 с.
53. Юсеф Н. Н. Мусульманська цивілізація: вплив релігії і культури на сучасні міжнародні відносини : учеб. посібник для студ. вузів. Київ : ДП «Изд. дом «Персонал», 2012. 272 с.
54. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2008. 738 с.
55. SKVORETS V. O., KUDINOV I. O. Socio-cultural transformation of post-Soviet Ukraine. Skhid : analytic and informativ journal. *Схід : аналітично-інформаційний журнал*. 2021. № Vol. 1(2). С. 43-51. URL: <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/236142> .

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.
2. Скворець В. О. Трансформація соціоісторичного організму України: аналітика соціальних процесів. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2019. 520 с.
3. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.

Додаткова:

1. Борділовська О. Індія в сучасному геостратегічному балансі сил. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. Київ : КНУ, 2006, № 33-34. С. 67-71.
2. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.
3. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
4. Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ : Фенікс, 2007. 316 с.
5. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації : Соціокультурний розвиток людства. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
6. Павленко Ю. В. Глобалізація та її протиріччя. *Наука та наукознавство*. 2000. № 3. С. 11-23.
7. Павленко Ю. В. Західнохристиянська цивілізація Нового часу та Макрохристиянський світ. *Розбудова держави*. 1998. № 3/4. С. 82-92.
8. Павленко Ю. В. Східна та Західна моделі суспільного розвитку в історичній перспективі. *Стратегія економічного розвитку України. Наук. збірник*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 89-96.
9. Павленко Ю. В. Українська модель у цивілізаційному вимірі. *Розбудова держави*. 2000. № 1-6. С. 114-122.
10. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. Київ : Основи, 1995. 759 с.
11. Тойнбі А. Дослідження історії : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1995. 866 с.
12. Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 352 с.
13. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. 1996.

14. Lewis B. Islam in history : ideas, people, and events in the Middle East. Chicago : Open Court. 1993.

Інформаційні джерела:

1. Андрійчук Т. В. Українська ментальність та імператив України. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2015. № 1 (5). С. 7-11. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000584328>
2. Базилевич В. Д. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку. *Економічна теорія: Політекономія*. URL : http://pidruchniki.ws/1228112839914/politekonomiya/ekonomichna_sistema_suspilstva_vidnosini_vlasnosti
3. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантінгтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Випуск 79. С. 301-311. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Poplavskyi_Oleh/Tsyvilizatsiina_paradyhma_S_Khantynhtona_ta_suchasna_linii_rozlomu_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=67e83ice0s80mopi9dra1iq3
4. Кіктенок В. О. Огляд гіпотез походження китайської цивілізації. URL: http://www.sinologist.com.ua/doc/Kiktenko/%D0%9E%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4_%D0%B3%D1%96%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B7.pdf
5. Китайська цивілізація: традиції та сучасність : матеріали XIV міжнародної наукової конференції, 5 листопада 2020 р. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 496 с. URL: <https://kneu.edu.ua>
6. Ніколова Н. І. Міждисциплінарне дослідження соціокультурної динаміки як інноваційна складова освітнього процесу. URL: http://novyn.kpi.ua/2007-2-2/07_Nikolova.pdf
7. Павленко Ю. В. Концептуальні засади осмислення цивілізаційного процесу. URL: <http://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/2007-4-pavlenko.pdf>
8. Павлова О. Ю. Єдність і локальність культурно-історичного процесу. Історія української культури. URL: http://libfree.com/170213555_kulturologiyayednist_lokalnist_kulturnoistorichnogo_protsetsu.html
9. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ, 1995. 759 с. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Навчальне видання
(українською мовою)

Скворець Володимир Олексійович

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти магістра
спеціальності «Соціологія»
освітньо-професійної програми «Соціологія»

Рецензенти *В.В. Кривошеїн, М.А. Лепський*
Відповідальний за випуск *І.О. Кудінов*
Коректор *О.С. Сорокіна*